

*Тетяна Євсєєва,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії України 20 – 30-их років ХХ століття
Інституту історії України НАН України*

АРХІВ РОДИНИ ЄПІСКОПА УАПЦ МАКСИМА (ЗАДВІРНЯКА) ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА В УРСР У 1930-ИХ РОКАХ

На матеріалах архіву родини єпископа УАПЦ Максима (Задвірняка) реконструйовано особливості повсякдення кліриків православних конфесій України, які потрапили до таборів ГУЛАГу, та членів їхніх родин, що залишилися з тавром «родичів ворогів народу» по інший бік колючого дроту. Становлення та особливості системи примусової праці, організація виробництва і повсякденного життя табірної «спецконтингенту», відносини у соціумі й родині у «малій» та «великій» зонах аналізуються як базова модель створення і розвитку комуністичної цивілізації в СРСР / УРСР.

Стаття є частиною розділу монографії «Між конформізмом та мучеництвом за віру: повсякденне життя православного духовенства України у 1920 – 1930-их рр.», що вийде у видавництві «Кальварія» у 2017 р.

Ключові слова: повсякденне життя, ГУЛАГ, ЦУЛАГ, Дальлаг, табір, примусова праця, соціальне насильство, лагпункт, фаланга, табірна субкультура, духовенство, УАПЦ, Великдень, Різдво, комуністична цивілізація, позбавленці, зречення, класові чистки, «вороги народу», соціальне походження, розлучення.

Фаховий інтерес серед дослідників до історичної антропології як напряму досліджень вітчизняної історії не тільки не вичерпався, але й останнім часом помітно посилюється. Колектив Інституту історії України НАН України у 2010 році започаткував продовжувану серію видань з історії повсякденного життя українського суспільства від середньовіччя до нашого часу, яка періодично збагачується новими індивідуальними проектами¹. Наразі триває підготовка проекту з історії повсякденного життя православного духовенства в Україні у 1930-их рр.: коментованого видання особистого архіву О. В. Красільничук, який складається з листування родини репресованого єпископа Української Автокефальної Православної Церкви Максима (Задвірняка) та його таборового щоденника за 1936 – 1938 рр.²

Попри помітне зростання зацікавленості до вивчення історії повсякденності загалом та повсякденного життя у період становлення комунізму в СРСР та в Україні зокрема методологічна основа цього наукового напрямку досі остаточно не визначена. Дослідники історичних, соціологічних та соціокультурних особливостей радянського повсякдення також погоджуються, що універсального усталеного терміна «повсякденність» не існує³. В їхній практиці ро-

¹ З колективним доробком та індивідуальними виданнями з історії повсякденного життя українського суспільства можна ознайомитися на порталі Інституту історії України НАН України в рубриці «Серійні видання Інституту. З історії повсякденного життя в Україні», режим доступу: <http://www.history.org.ua>

² Ольга Віталіївна Красільничук є онукою єпископа М. Є. Задвірняка і власницею його архіву. Авторка висловлює щиру подяку їй і представникам тієї гілки родини, що мешкає у Російській Федерації, – Володимирові Юрійовичу, Миколі Юрійовичу та Іллі Юрійовичу Задвірнякам – за згоду надати ці унікальні документи.

³ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921 – 1928 рр.) : колективна монографія / відп. ред. С. В. Кульчицький : в 2 ч. – К., 2010. Українське радянське суспільство 30-их рр. ХХ ст. : нариси повсякденного життя : колективна монографія / відп. ред. С. В. Кульчицький – К., 2012. Орлов І. Б. Советская повседневность: исторический и социологический аспекты становления. – М., 2010. Бригадина О. В. Парадигма повседневности в ранней советской истории (1917 – начало 1920-х гг.): проблемное поле исследований // Российские и славянские исследования : научный сб. – Вып. 6. – Минск, 2011. – С. 212 – 222. Кром М. М. Повседневность как предмет исторического исследования // История повседневности : сборник научных работ. – СПб., 2003. – С. 11. Лебина Н. Б. Советская повседневность: нормы и аномалии. От военного коммунизма к большому стилю. – М., 2014. – С. 3 та ін.

зуміння повсякденності зводиться до вивчення синтезу матеріальної і духовної культури, що оприявлюється у людській буденності: житлі, побуті, одязі, харчуванні, стратегіях приватного життя. Вважається, що саме способи і форми оприявлення людьми власних буденних практик відбивають та індивідуалізують моральний стан суспільства, його релігійні та естетичні погляди, його соціально-економічний устрій, а пізнання минулого через повсякдення сприяє осмисленню історії держав, воєн та ідей⁴.

Усі зауваги є цілком актуальними й у стосунку до справи вивчення процесу становлення комунізму в Україні у 1930-их рр., трансформації повсякденного життя різних суспільних груп під його впливом. З тією різницею, що до категорії буденних практик істотної частини громадян УРСР варто зараховувати і перебування у тюрмах та таборах ГУЛАГу, оскільки вони були істотною частиною економічної та політичної системи Країни Рад.

Історіографія ГУЛАГу, зокрема російська, – від обґрунтування політичних, економічних та юридичних аспектів використання примусової праці в СРСР радянськими правниками до комплексних наукових досліджень пострадянського періоду та мемуарів в'язнів і охоронців – репрезентована сотнями видань⁵. Як і похідні від неї десятки праць західних фахівців, як наприклад, «Історія ГУЛАГу» Е. Епплбом, розглядаючи різні аспекти становлення системи примусової праці в СРСР, підкреслюють насамперед її успадкований від часів імперії каральний/«перевиховний» та репресивний характер. Відзначаючи низький економічний ефект примусової праці, що швидко перетворив табірну економіку на відверто збиткову, дослідники, однак, розглядають ГУЛАГ як окреме потворне явище, своєрідну державу в державі, таку собі самоокупну пенітенціарну систему, з акцентами на збитковості її діяльності та безглуздістю частини проектів – як будівництво Біломорканалу чи дороги Салехард-Ігарка тощо. Загалом усе правильно, окрім одного, але істотного нюансу: примусова праця не розглядається нарівні з терором як природна складова комуністичної доктрини, як суть і структура економіки і соціально-політичного устрою держави-комуні, де основним принципом є не ефективність виробництва і культура споживання, а мобілізаційний потенціал держави.

У сучасній українській історіографії тема примусової праці в СРСР у контексті ГУЛАГу загалом і ЦУЛАГу в Україні зокрема як самостійна комплексна проблема не розроблена, хоча тією чи іншою мірою вона розглядалася в індивідуальних та колективних працях, присвячених історії сталінізму чи масових репресій в УРСР⁶. Імовірно, причина в тому, що саме РСФСР мала величезні території, що потребували одночасно заселення, освоєння природних ба-

⁴ Докладніше див.: Карсавин Л. П. Философия истории. – Берлин, 1923. – С. 99. Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре. – М., 1994. – С. 10.

⁵ До прикладу: Ширвиндт Е. Г. Наше исправительно-трудовое законодательство. – М., 1925. Действующие распоряжения по местам заключения : систематический сб. с пояснениями. – М., 1929. Утевский Б. С. Советская исправительно-трудовая политика. – М., 1934. Классовая борьба и преступность на современном этапе / под ред. Б. С. Маньковского, В. С. Ундревича. – Л., 1933. Авербах И. Л. От преступления к труду (опыт анализа и обобщения методики работ в области «перековки» в Дмитровском и других исправительно-трудовых лагерях) / под ред. А. Я. Вышинского. – М., 1936 та ін.; Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923 – 1960 : справочник / под ред. М. Б. Смирнова. – М., 1998. Кудрявцев В. Н., Трусов А. М. Политическая юстиция в СССР. – М., 2000. ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918 – 1960. – М., 2002. История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов : собрание документов : в 7 т. – М., 2004 – 2005. ГУЛАГ : экономика принудительного труда / под ред. Л. Бродкина, П. Грегори, О. Хлевнюка. – М., 2005. Иванова Г. М. История ГУЛАГа, 1918 – 1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. – М., 2006. Грегори П. Политическая экономия сталинизма. – М., 2006 та ін.; Геллер М. Я. Концентрационный мир и советская литература. – М., 1996. Мельгунов С. П. Красный террор в России: 1918 – 1923. – Берлин, 1923. Зайцев И. М. Соловки: коммунистическая каторга, или место пыток и смерти : из личных страданий, переживаний, наблюдений и впечатлений : в 2 ч. – Шанхай, 1931. Солженицын А. И. Архипелаг ГУЛАГ. 1918 – 1956. – М., 1990. Чистяков И. Сибирской дальней стороной : дневник охранника БАМа, 1935 – 1936. – М., 2014 та ін.

⁶ Реабілітовані історією : у 27 т. : науково документальна серія книг / гол. ред. П. Тронько. – АР Крим: Кн. 1 – 9 (Київ – Сімферополь, 2004 – 2014); Вінницька обл.: Кн. 1 – 5 (Вінниця, 2006 – 2015); Волинська обл.: Кн. 1 – 2 (Луцьк, 2010 – 2013); Дніпропетровська обл.: Кн. 1 – 2 (Дніпропетровськ, 2008, 2009); Донецька обл.: Кн. 1 – 9 (Донецьк, 2004 – 2012) тощо. Політичний терор і тероризм в Україні XIX – XX ст. : історичні нариси / відпов. ред. Смолій В. А. – К., 2002. – 952 с. Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр. : дослідницькі рефлексії та інтерпретації : до 75-річчя «Великого терору» в СРСР : м-ли Всеукр. наук. конф., м. Київ, 15 березня 2012 р. / упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К. : Інститут історії України НАН України, 2013. – 456 с. Ченцов В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – К., 1999. Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.) : джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 447 с.

гатств та індустріалізації виробництва, і переважна більшість табірних комплексів ГУЛАГу засновувалася на територіях Північного і Східного Сибіру та Далекого Сходу. Натомість увага вітчизняних дослідників прикута до примусової праці в іншому господарському секторі – до колективізації селянських господарств та її наслідків – розкуркулення і Голодомору⁷. Відтак, в останній теоретичній праці професора С. Кульчицького, написаній з урахуванням усього історіографічного доробку з історії комунізму в СРСР, примусова праця переконливо оприявлена з контексту комуністичної доктрини та ленінської практики побудови держави-комуни як якісна характеристика останньої загалом та колективізації зокрема⁸.

Однак тема примусової праці у жодному зі своїх контекстів ще далеко не вичерпана. Особливо у контексті історії трансформації повсякдення українського соціуму. Можливість відтворити її надають документи, подібні до архіву Задвірняків. Це таборовий щоденник, російсько-український словник, листи до дружини владика Максима та листи до дітей і родичів його дружини Людмили Арсеніївни Задвірняк. В цій статті зосередимо увагу на особливостях повсякдення ув'язненого в одному з таборів ГУЛАГу НКВС СРСР клірика.

Автор таборового щоденника – єпископ УАПЦ Максим (Максим Євменович Задвірняк) – народився 1892 р. у с. Качурівці Тростянецького р-ну на Вінниччині. У 1904 – 1908 рр. навчався в Тульчинському духовному училищі, 1908 – 1914 рр. – у Подільській духовній семінарії (м. Кам'янець-Подільський), 1916 – 1919 – у Київській духовній академії (до закриття більшовиками). Служив священиком у таких парафіях: с. Летава (1914 – 1916 рр.), с. Шидлівці (1910 – 1920 рр.), с. Китківці Чемерівецького р-ну (1920 – 1923 рр.), у 1923 – 1925 рр. – єпископ УАПЦ Кам'янець-Подільський (з осідком у місті), у 1925 – 1930 рр. – єпископ Проскурівської округи з осідком у с. Іванківці-Олешинські Проскурівської округи, у 1930 – 1935 рр. – єпископ Проскурівський, служив священиком у с. Мочулинці Городоцького р-ну.

Заарештували його у квітні 1935 р. і за вироком спецколегії Вінницького обласного суду позбавили волі на п'ять років у виправно-трудових таборах ГУЛАГу⁹ за типовим і масовим для того періоду звинуваченням у «контрреволюційній агітації» (ст. 54¹⁰ ККУРСР). Її суть і наслідок вінницька колегія визначила як «зрив «контрреволюційною релігійною агітацією» єпископа у 1929 р. колективізації в селі, де він служив парафіяльним священиком, хоча під час судових засідань і державний захисник, і свідки, і сам владика довели безпідставність звинувачень¹⁰. Можемо припускати, що в загальному річищі процесу закріплення завоювань другого комуністичного штурму судовий процес над єпископом Максимом загалом вкладався у чинність директиви прокурора СРСР від 23 січня 1935 р., яка дозволяла «справи щодо окремих осіб, звинувачених у терористичній пропаганді і терористичних висловлюваннях, а також справи групові, у яких немає достатніх документальних даних для розгляду в судах, як правило, направляти для розгляду особливим нарадам при НКВС СРСР»¹¹. Верховний суд СРСР підтримав цю директиву й аналогічним документом від 7 березня 1935 р. санкціонував направлення до Особливої наради НКВС справ «у випадках, коли судовим слідством з'ясовувалася відсутність достатніх свідчень і доказів для винесення обвинувального вироку, але коли, однак, є достатньо фактів, які свідчать про соціальну небезпечність обвинуваченого через його зв'язки зі злочинним середовищем»¹². Вочевидь, «злочинним середовищем» у тому випадку слідство визнало релігійну громаду села Мочулинці.

У минулому для тих, хто опинився у лещатах «пролетарського правосуддя», судова практика сталінських часів видавалася незбагнено-абсурдною і, як мінімум, несправедливою. Сьогодні для пересічної людини, яка керується здоровим глуздом і елементарними уявленнями про права людини, – беззаперечно злочинною. Для компартійної олігархії специфічні судові вироки, ухвалені на підставі спеціально виписаних законодавчих актів, були практично єдиним придат-

⁷ Нині загальна кількість публікацій на тему Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні у світовій історіографії перевищує 20 тис праць.

⁸ Кульчицький С. Червоний виклик : історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. – К., 2013. – Кн. 1. – С. 147, 419, 444 – 454; Кн. 2. – С. 234.

⁹ Тут і далі на позначення назви Головного управління виправно-трудових таборів ОДПУ використовується російська аббревіатура – ГУЛАГ.

¹⁰ «Дорогая Екатерина Павловна...» : письма женщин и детей ; письма в их защиту. 1920 – 1936 : по документам фондов «Московский Красный крест», «Е. П. Пешкова. Помощь политическим заключенным» / сост. Л. Должанская, И. Осипова ; научный редактор Я. Леонтьев. – СПб., 2005. – С. 386.

¹¹ Вронська Т. Упокорення страхом : сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917 – 1953 рр.) : наукове видання. – К., 2013. – С. 55.

¹² Там само. – С. 56.

ним інструментом конструювання радянського повсякдення у сенсі організації виробництва та моделювання побуту і світогляду соціуму в інтересах збереження її економічної і політичної влади, адже, по-перше, забезпечували у такий спосіб формальні підстави для ізоляції/знищення уцілілих на середину 1930-их рр. представників дореволюційних еліт і соціальну гомогенізацію радянського суспільства, а по-друге – гарантували за найменшої потреби миттєве закріплення/передислокацію певної кількості робочої сили без урахування інтересів працівників: аж до ігнорування збереження їхнього здоров'я і життя. Крім того, вони маскували – і досі великою мірою маскують – для широкого загалу справжню мету компартійної олігархії та сваволі і безкарності на шляху до її досягнення. Нарком юстиції РСФРР М. Криленко, доповідаючи на XVI з'їзді ВКП(б), досить відверто пояснив для широкого партійного загалу природу та суть радянського законодавства і судочинства: «Наші закони – це форми, у які партія відливає свою волю. Ці закони є не що інше, як вказівки партії»¹³. Зусилля влади виправдали себе. З одного боку, люди, які віддали державі від кількох останніх місяців до кількох десятиліть свого життя, як справедливо зазначила Е. Еплблом, не вбачали фундаментальної різниці між життям за колючим дротом і на волі. «На тюремному жаргоні світ по той бік колючого дроту називався не «волею», а *большой зоной*, більшою і не такою убивчою, як «мала зона» табору, але не більше за неї людською і, певно, що не гуманнішою», – констатувала дослідниця¹⁴. З іншого – радянські громадяни, з яких мало хто читав «Місто Сонця» Томмазо Кампанелли (твір, до речі, офіційно проголошений в СРСР одним із джерел марксизму), так і не змогли помітити, а нині абсолютна більшість тих, хто «родом із СРСР», не помічає донині, що ГУЛАГ, власне, і є абсолютним втіленням комуністичної доктрини, еталоном повсякденного життя радянського державо-суспільства. Для цього знадобилися десятиліття глибоких наукових студій широкого кола фахівців-істориків. Але навіть у фаховому середовищі пострадянських дослідників та інтелектуалів Західного світу, вихованих на філософії неомарксистського стибу, далеко не всі науковці воляють це визнати.

З огляду на це варто розширити дослідницькі горизонти і звернутися до повсякденних практик кліриків-в'язнів, для яких табір як життєвий простір і соціум ставали єдиною реальністю на кілька останніх років життя. Організація повсякдення у формі концентраційного табору всебічно і швидко нищила традиційний простір людського досвіду, натомість штучно конструювала навколо ув'язнених та їхніх рідних іншу цілісну реальність і запускала у розвиток відповідні їй повсякденні практики у «малій» та у «великій» зонах. Відтак, важливо з'ясувати сутність абсолютного впровадження комуністичної доктрини у життя соціуму та індивіда у стосунку до побуту, зв'язків з родиною, соціальною адаптації, пастирського служіння і загибелі клірика-в'язня; одночасно простежити, як позначився його арешт на житті дружини і дітей, що з поміткою у паспортах «иждивенцы служкульту» залишилися серед колишніх парафіян; зрештою, встановити, якими шляхами йшло зрошення табірної та комуністичної моралі, яким чином та якою мірою табірна субкультура стала нормою повсякдення громадян радянської України, а ширше – й усього СРСР. Певною мірою відповісти на ці питання і донести до сучасників голос українського священства, яке механізм держави-комуни перетер на табірний порох і зацементував у фундаменті комуністичної економіки, може допомогти рідний архів єпископа УАПЦ Максима (Задвірняка).

Концентраційні табори не були суто більшовицьким винаходом: ідея і певна матеріальна база дісталися у спадщину від Великої війни 1914 – 1918 рр. як поширена серед воюючих країн практика утримання військовополонених та інтернованих осіб. В Росії під час війни у таких таборах опинилось 2, 2 млн. військовополонених, розміщених не лише у спеціалізованих місцях, але й у колишніх виробничих корпусах, театрах, цирках, на великих сільськогосподарських підприємствах¹⁵. В особливо важких умовах утримувалися інтерновані особи. Голод, холод і хвороби примушували їх працювати майже за безцінь на фабриках, рудниках, будівництві інфраструктури, укріпленні доріг. Відповідно, рівень смертності від виснаження в таких умовах був надвисоким: так, лише на будівництві залізниці до Мурманська між 1915 і 1916 рр. загинули 25 тис. полонених¹⁶. На підставі цього воєнного досвіду ще за три тижні до Жовтневої революції

¹³ XVI съезд Всесоюзной коммунистической партии (б) : стенографический отчет. – М. ; Л., 1930. – С. 351 –352.

¹⁴ Еплблом Е. Історія ГУЛАГу / пер. з англ. А. Іщенко. – К., 2010. – С. 19.

¹⁵ Там само – С. 23.

¹⁶ Gatrell P. Russia's First World War : a social and Economic History. – Pearson, Harlow, 2005. – P. 51, 114, 168, 184 – 186 / Цитуємо за: Феретти М. Размышления о ГУЛАГе : Россия, современность, большевистская революция // История сталинизма : принудительный труд в СССР : экономика, политика, память : материалы межд. науч. конференции (Москва, 28 – 29 октября 2011 г. / отв. ред. Бродкин Л. И., Красильников С. А., Хлевнюк О. В. – М., 2013. – С. 310.

сам Ленін накидав, за власним же визнанням, приблизний план організації загальної трудової повинності для багатих капіталістів¹⁷. 24 січня 1918 р. з'явився перший нормативний акт, що регламентував використання примусової праці в місцях позбавлення волі. Постанова НКЮ РСФРР «Про тюремні робочі команди» передбачала створення при в'язницях «робочих команд для виконання необхідних для держави робіт, які не є важкими за роботу чорноробів»¹⁸. Те, що без терору і примусу нав'язати суспільству утопію, в якій воно жити не могло, і побудувати державу-комуну було неможливо, Ленін зрозумів досить швидко, і радянська влада зробила трудову повинність конституційною нормою¹⁹. У Конституції РСФРР, прийнятій у липні 1918 р. V Всеросійським з'їздом рад, у ст. 18 було закріплене таке положення: «Російська Радянська Соціалістична Федеративна Республіка визнає працю обов'язком усіх громадян республіки і проголошує гасло: «Хто не працює, той не їсть»²⁰. Щоправда, творці першої радянської Конституції не наважилися відверто назвати речі своїми іменами і прописати в документі, що в РСФРР визнається обов'язковою не будь-яка суспільно корисна праця, що дає працівникові і його родині засоби до життя, а лише праця в інтересах збереження влади купки партійних олігархів. До певного маскуванню суті справи вдавалися й у теоретичних роботах, особливо, коли провал першого комуністичного штурму став очевидним. Як, до прикладу, це зробив М. Бухарін у книзі «Економіка перехідного періоду» (1920), подаючи примус як соціальну доцільність і природний саморозвиток суспільства у «перехідний період»: «Соціальне насильство має двояке співвідношення з економікою: по-перше, воно виникає як функція цієї економіки; по-друге, воно, зі свого боку, впливає на економічне життя. ..."Концентроване насильство" почасти обертається всередину, будучи чинником самоорганізації та примусової самодисципліни трудящих»²¹.

У березні 1919 р. це положення, запозичене укладачами російської Конституції з Біблії, дослівно закріпили у ст. 28. Конституції УСРР²². Запровадження примусової праці у вигляді повсякденної практики для українського суспільства почалося зі створення у структурі центральних органів радянської вертикалі влади Української ради трудової армії – Укррадтрудоарму. Професор Станіслав Кульчицький підкреслює неконституційний статус цього органу, утвореного в Москві 21 січня 1920 р. рішенням РНК РСФРР, особисто завізованим головою РНК В. Леніним²³. Оприлюднили положення «Про Укррадтрудоарм» як спільне рішення РНК РСФРР і Всеукрревкому. Завданням цього специфічного органу влади, серед іншого, було і «постачання підприємств робітничою силою»²⁴. 12 жовтня 1920 р. під керівництвом заступника голови уряду В. Чубаря РНК УСРР ухвалив постанову про «Про табори примусових робіт». Організація мережі таборів безпосередньо у містах, а також у приміських садибах, маєтках, монастирях покладалася на чекістів. Усі клопоти, пов'язані з їх улаштуванням у повітових центрах, покладалася на Центральне управління громадських робіт і повинностей НКВС, у якому з серпня 1920 р. функціонував відділ примусових робіт. Для керівництва мережею таборів створили Центральне управління таборів (*рос. абр.* – ЦУЛАГ)²⁵.

Провал ленінського комуністичного штурму переконав компартійне керівництво відмовитися від розбудови економіки на принципах примусу і перейти до запровадження непу. Але повернення до вільного ринку загрожувало партійній олігархії втратою влади у близькій перспективі. Тому як тільки у другій половині 1920-их рр. усередині партії з'ясували, хто ж буде наступним «вождем світового пролетаріату», комуністичний штурм поновився, а з ним почала інтенсивно розбудовуватися табірна економіка.

Враховуючи масштаби завдання – індустріалізація величезної країни, розореної світовою та громадянською війнами, спробами втілити комуністичну доктрину на практиці за рахунок внутрішніх фінансових ресурсів і власної сировинної бази, держава потребувала наявності

¹⁷ Епплбом Е. Історія ГУЛАГу. – С. 22.

¹⁸ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. – 1918. – № 19. – С. 284.

¹⁹ Кульчицький С. Червоний виклик. – Кн. 1. – С. 446.

²⁰ Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917 – 1936. – К., 1937. – С. 75. Кульчицький С. Червоний виклик. – Кн. 2. – С. 412.

²¹ Бухарин Н. И. Экономика переходного периода. Май 1920 г. // Бухарин Н. Проблемы теории и практики социализма. – М., 1989. – С. 160 – 161.

²² Історія Радянської Конституції... – С. 118.

²³ Кульчицький С. Червоний виклик. – Кн. 1. – С. 419.

²⁴ Про Укррадтрудоарм // Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету. – 1920. – Ч. 2. – Ст. 18.

²⁵ Кульчицький С. Червоний виклик. – К. 1. – С. 449. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). – К., 1996. – С. 104.

чіткого механізму безперервного забезпечення усіх потрібних промислових чи видобувних підприємств працівниками. Складовими цього механізму стали загальносоюзний та республіканські апарати ОДПУ – НКВС (після 1935 р. – апарати НКЮ союзних республік), суди та радянське законодавство. Так, 1 січня 1927 р. в РСФРР набув чинності Кримінальний кодекс (редакції 1926 р.), в якому контрреволюційні злочини – ст. 58¹ – 58¹⁸ – виділили окремим розділом. Окрім несуттєвих текстових правок, його доповнили вилученою з розділу «Про порушення правил про відокремлення Церкви від держави» статтею «Про використання релігійних забобонів з метою повалення радянської влади» під номером 58¹⁴. 25 лютого 1927 р. ЦВК СРСР затвердив для включення у кодекси союзних республік «Положення про державні злочини (контрреволюційні та особливо небезпечні для порядку управління)». Перший розділ «Про злочини контрреволюційні» складався з 14 статей. Як дещо відредагований варіант аналогічного документа від 1924 р. Положення в основному зберегло загальне визначення контрреволюційного злочину (ст. 1) та опис його конкретного складу (ст. 2 – 14). В контексті цього дослідження зауважимо розширення формулювань статті про пропаганду та агітацію (ст. 10)²⁶. Це Положення увійшло до складу кримінальних кодексів усіх союзних республік і зі змінами та доповненнями діяло до кінця 1958 р.²⁷ У Карному кодексі УСРР 1927 р. ця стаття отримала номер 54 (1 – 14). Формула пункту 54¹⁰ була такою: «За пропаганду або агітацію, яка полягає в заклик до повалення, підризу або послаблення радянської влади чи до вчинення окремих контрреволюційних злочинів (ст. ст. 54² – 54⁹), а також за розповсюдження чи виготовлення або зберігання літератури того самого змісту застосовується позбавлення волі на строк не менше, як шість місяців. За ті самі дії під час масових заворушень або з використанням релігійних чи національних забобонів мас, або у воєнній обстановці, або в місцевостях, оголошених на воєнному стані, застосовується – вищий захід соціального захисту – розстріл або проголошення ворогом трудящих з конфіскацією майна і з позбавленням громадянства союзної республіки і тим самим – громадянства Союзу РСР і вигнання за межі Союзу РСР назавжди з допущенням при пом'якшуючих обставинах зниження до позбавлення волі на строк не менше, як три роки, з конфіскацією усього або частини майна»²⁸.

Документ став універсальною юридичною базою для наповнення концтаборів «спецконтингентом» шляхом судових репресій. З середини 1935 р. питома вага справ і кількість осіб, засуджених саме за «контрреволюційну агітацію, що містить заклики до повалення, підризу чи послаблення радянської влади» зростала у геометричній прогресії. Так, тільки по РСФРР станом на лютий 1936 р. кількість таких справ сягнула 87, 2%, а по Главсуду Республіки Німців Поволжя – становила 93%²⁹. За даними всесоюзного перепису населення 1937 р., по СРСР кількість засуджених за ст. 58 КК РСФРР у 1937 р. була рекордною і становила 790 665 осіб³⁰. Статистичні дані щодо України на цей момент уточнюються фахівцями. Кількість ув'язнених у ГУЛАГові за період з 1 січня 1935 р. до 1 січня 1938 р. майже подвоїлася – з 950 тис до 1, 8 млн.; до заслання було засуджено ще близько мільйона людей³¹. Загалом по СРСР за 1921 – 1940 рр. кількість засуджених за ст. 58 сягнула 3 080 574 осіб³².

Для повноти картини варто назвати приводи, якими користувалися спеціальні судові колегії, щоб іменем «держави робітників і селян» перетворити будь-яку людину на абсолютно безправного раба цієї держави і помістити її до концтабору на термін від трьох до кількох десятків років. В нестерпні кліматичні, побутові та соціальні умови, що зроблять кілька наступних років після суду, а часом і кілька місяців останніми у житті сотень тисяч невольників. Скористаємося переліком, який наводив нарком юстиції РСФРР М. Криленко у листі до Й. Сталіна від 31 березня 1936 р.: «контрреволюційна агітація проти колгоспів та колгоспного будівництва; схвалення терористичних актів у справі вбивства С. Кірова, смерті В. Куйбишева та терористичні висловлювання щодо діячів партії та уряду; антирадянські висловлювання щодо найважливіших заходів партії та уряду: хлібозаготівель, держпозик, скасування карток; виконання контрреволюційних анекдотів, пісень, частівок; контрреволюційні випадки громадян з приводу загибелі ае-

²⁶ СЗ СССР. – 1927. – № 12. – Ст. 123.

²⁷ Иванова Г. М. История ГУЛАГа, 1918 – 1958 : социально-экономический и политико-правовой аспекты. – М., 2006. – С. 73.

²⁸ Реабілітовані історією : у 27 т. : Хмельницька область. – Кн.1. – С. 184 – 187.

²⁹ Иванова Г. М. История ГУЛАГа, 1918 – 1958... – С. 112.

³⁰ Всесоюзная перепись населения 1937 г.: общие итоги : сборник документов и материалов. – М., РОССПЭН, 2007. – С. 6.

³¹ Епплбом Е. История ГУЛАГа. – С. 110 – 111.

³² Всесоюзная перепись населения 1937 г. – С. 6.

ростата, аварії літака «Максим Горький», будівництва Біломорканалу, продажу Китайсько-східної залізниці, очищення столиць від ворожого елемента, видання підручника «Історія ВКП(б)»; знищення або знуцання над портретами діячів партії та уряду; схвалення осіб та діяльності троцькістсько-зінов'євської опозиції; звертання за допомогою до закордонних фашистських організацій з повідомленням наклепницьких відомостей про СРСР; використання для контрреволюційної агітації релігійних та сектантських забобонів і навіть "контрреволюційне бурчання і нецензурна лайка окремих осіб"³³. За увесь час функціонування ГУЛАГу – в активній фазі – як основи радянської економіки, у 1918 – 1958 рр. чи пізніше, а з 1970 по 1987 рр. – як тюрми для нового покоління прихильників демократії і націоналістів – громадяни, засуджені за «контрреволюційними» статтями, жодного разу не отримали від «пролетарського правосуддя» права на амністію чи умовно-дострокове звільнення як нагороду за сумлінну працю.

1 липня 1929 р. на підставі рішень Політбюро ЦК ВКП(б), оформлених «в радянському порядку» забороненою до друку постановою РНК СРСР від 11 липня 1929 р. «Про використання праці засуджених злочинців», ОДПУ почало активне розширення вже існуючих та розбудову нових концентраційних таборів у Сибіру, на Півночі, на Далекому Сході, у Середній Азії та в інших важкодоступних районах Союзу РСР «з метою колонізації цих районів та експлуатації їхніх природних багатств через застосування праці [осіб] позбавлених волі»³⁴. Конспірація у цій справі пояснювалася можливими репутаційними та економічними втратами на міжнародній арені. 9 березня 1927 р. набула чинності ухвалена ще 25 вересня 1926 р. Лігою Націй Міжнародна конвенція, якою її учасники зобов'язувалися на територіях, що перебувають під їхнім «суверенітетом, юрисдикцією, покровительством, сюзеренітетом чи опікою вжити відповідних заходів, аби уникнути ситуації, коли примусова чи обов'язкова праця створює становище, аналогічне рабству»³⁵. Враховуючи можливий негативний міжнародний політичний резонанс навколо використання в СРСР примусової праці, 27 червня 1927 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову надалі називати концентраційні табори виправно-трудовами таборами (*рос. абр.* ИТЛ – Т. Є.), хоча досить довго цієї постанови у діловодстві суворо і не дотримувалися³⁶. Утім, така обачність виявилася не зайвою: 28 червня 1930 р. у Женеві Міжнародна організація праці ухвалила спеціальну конвенцію, де зобов'язувалася відмовитися від застосування примусової чи обов'язкової праці в усіх її формах в найкоротший термін³⁷. На початку 1930-их рр. Міжнародну конвенцію з рабства ратифікували 40 країн. Виняток становив СРСР: «від епохи Біломорканалу радянські табори – це насамперед господарські підприємства, що працюють за державним планом»³⁸. Коли на Захід просочилася інформація про широке застосування більшовиками праці ув'язнених, особливо на лісозаготівлі, низка країн – серед них Англія, Франція, Швеція – відмовилися від закупівлі цього головного радянського експортного продукту³⁹.

У СРСР комуністичне будівництво диктувало власні правила: впродовж 1929 – 1931 рр. по всій його території почала функціонувати мережа з 15 табірних комплексів (управлінь) з визначеною галузевою спеціалізацією, і до початку війни табірна економіка охопила 20 галузей. Найбільшу економічну активність ГУЛАГ виявляв у гірничо-металургійній, лісовій і паливній галузях, а також у капітальному будівництві. Його «робочий фонд» експлуатувався на будівництві майже усіх найбільших споруд і комунікацій сталінської доби⁴⁰. Найвідомішими з управлінь ВТЛ були Соловецький, Біломорсько-Балтійський, Ухто-Печорський, Свірський, Темниківський, Кунгурський, Середньоазійський, Сибірський, Далекосхідний. Восени 1929 р. наказом місцевого органу ДПУ, серед інших, створили Далекосхідний виправно-трудолий табір (ДАЛЬБУЛОН), або Дальлаг, з центром у м. Хабаровську, до одного з підрозділів якого у листопаді 1935 р. потрапив єпископ Максим (Задвірняк)⁴¹.

³³ Иванова Г. М. История ГУЛАГа, 1918 – 1958... – С. 111 – 112.

³⁴ ДА РФ – Ф. Р-5446. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 210 – 211 (оригінал) // [передрук]: ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918 – 1960. – М., 2000. – С. 64. Реабілітовані історією : у 27 т. : Хмельницька область. – Кн. 2. – С. 42 – 43.

³⁵ Иванова Г. М. История ГУЛАГа, 1918 – 1958... – С. 229.

³⁶ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. – С. 62.

³⁷ Иванова Г. М. История ГУЛАГа, 1918 – 1958... – С. 229

³⁸ Лейбович О. Лагерный социум как объект исследования: источники и методологические подходы // История сталинизма : принудительный труд в СССР. – С. 341.

³⁹ Иванова Г. М. История ГУЛАГа, 1918 – 1958... – С. 230.

⁴⁰ Там само. – С. 424.

⁴¹ Там само. – С. 165.

«Перековуватися» на «економічно корисний елемент» для держави йому довелося у місцевості, яка знаходилася «за 350 верст на північ від Хабаровська», і як в'язень Дальлага він став учасником радянської колонізації півночі Далекого Сходу, започаткованої постановою Ради праці і оборони СРСР від 13 листопада 1931 р. «Про організацію державного тресту для дорожнього і промислового будівництва на території Верхньої Колими "Дальстрой"»⁴². На час перебування єпископа Максима в цьому таборі (1935 – 1938 рр.) підрозділи Дальлага діяли на території понад 450 тис. км², а «спецконтингент» нараховував від 170 до 200 тис. в'язнів. Самому владиці випало будувати відомий усім в СРСР БАМ – Байкало-Амурську залізничну магістраль Тайшет – Советская Гавань (1928 – 1984 рр.).

Умови повсякденного життя, в яких він опинився, були типовими для ув'язненого духовенства: непосильна праця, суворий клімат, кочовий побут, знущання кримінальних злочинців, безперервна туга за рідними: «Гуси вже давно від нас відлетіли, причому одній партії я до-ручив перелетіти через наше село і навіть Вашу квартиру. 12 тисяч верств не мало, але мабуть вони вже цей етап пройшли. Чи не бачили їх Борик з Ганнусею і що вони їм там «про мене крукали»? Хто-хто, а Борик повинен розуміти гусячу мову, бо він же ціле літо пас гуси сусідські. Коли дикі гуси втратили добре сумління, то нехай цей лист дещо Вам розповість про мої обставини»⁴³. А ще – всепоглинаючий страх за долю дітей і дружини й гірке усвідомлення абсолютної безпорадності захистити та матеріально забезпечити власну родину: «Роботи на нічному чергуванні ніякої, тільки велика відповідальність, та й норма харчування найнижча – 700 гр. хліба і двічі на день гаряча їжа. Зарплата моя теж дуже обмежена, навіть за госпрозрахунку: очікував я отримувати 20 – 30 руб. на місяць (втім, так заробляють на важких роботах сильні молоді робочі), а замість того отримав за перший місяць 3 руб. ... Я добре розумію, що не тільки Вам, але й собі нічим допомогти не можу. Доводиться жити надією, але добре для мене вже те, що я можу і надією прожити»⁴⁴. Надія під тиском таборового повсякдення стрімко вичерпалася, натомість прийшов розпач і став настільки звичним, що вже не вірилося, що у нього самого колись було і досі десь інде у когось є інше життя: воно тепер видавалося маревом, а увесь світ – Дальлагом. Розвіялися сподівання, що може поталанити виклопотати у «пролетарського правосуддя» перегляд кримінальної справи і повернутися додому: «Живу взагалі без всіляких перспектив, або, як каже М. Горький – без інстинкту цілі. [...] До Москви подав заяву-скаргу вже більше місяця [тому], результатів чекати півроку: так тут ведеться. Скорочення термінів ми вже давно чекаємо [...]. Сказати правду, тепер вже обридло усім про це говорити й усі змовкли. Мене це скорочення мало цікавить, оскільки політичні статті напевне будуть ізольовані від нього. Можливо, моя стаття – 54-10 буде винятком, але нічого фактично не відомо»⁴⁵.

Попри брак інформації, передчуття владику Максима не підвело: права на амністію чи умовно-дострокове звільнення компартійне керівництво для так званих контрреволюціонерів (на адміністративному жаргоні – «каєрів») не передбачало взагалі. Навпаки, оперативний наказ наркома НКВС СРСР за № 00447 (два нулі перед цифрами означали найвищий рівень секретності) про операцію з репресування колишніх куркулів, кримінальників та інших антирадянських елементів від 30 липня 1937 р., що дав сигнал до початку Великого терору, серед контингенту, що підлягає репресіям, назвав і «церковників» як один із найбільш активних антирадянських елементів, «що нині утримуються у тюрмах, таборах, трудпоселеннях і колоніях та продовжують вести там активну підривно антирадянську роботу»⁴⁶. У Східно-Сибірській області, Красноярському та Далекосхідному краях операція почалася 15 серпня, і режим утримання цієї категорії в'язнів влада посилила внутрішнім конвоем: «Сьогодні в перший день після виборів нашу статтю цілком законвоїрували: не тільки конвой проводить на роботу, але на роботі весь час під штиком. Кажуть, дуже моторошно на душі в таких умовах, ніби чуєш, що щось з шиї не злазить, всяка охота пропадає, все з рук валиться. Я чудом залишився в конторі, і тут над канцеляристами ставити конвоя не заведено. [...] Закріпачення нашого брата під конвой набуло найвищої точки. Вже бувша бригада не тільки під конвоем випускається, а й робить на виробництві під конвоем. Контора й я – виняток: у часового мається список осіб, що мають право на вихід за зону, і в тім списку є я»⁴⁷. Бувають курйозні випадки. Хто без дозволу

⁴² Широков А. И. Принудительный труд и вторая волна колонизации российского Севера (1930 – 1950-е гг.) // История сталинизма : принудительный труд в СССР. – с. 55 – 64.

⁴³ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини, без дати // Особистий архів О. В. Красільнічук.

⁴⁴ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 06. 04. 1936 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Реабілітовані історією : у 27 т. : Хмельницька область. – Кн. 1. – С. 377.

⁴⁷ Єпископ Максим мав, крім священного сану, фах бухгалтера (прим. авт.).

вихопиться за зону, часовий зараз же наставляє вінтовку й кричить: ложись! Сніг не сніг, болото не болото, вода не вода, а лягай і лежи (часом і годину), поки не дозволить він же встати. А як ні – то стріляє басурман без запитання»⁴⁸. «Вчора [18 грудня 1937. – Т. Є.] під конвоєм ходив в баню. Це вперше за роки мого перебування в лагерю. [...] Позаду – стрілок з наставленою рушницею. Дивитись з боку – страшно, а я дивився собі тільки під ноги. То нічого: ніби нікого й нема над душею»⁴⁹. 2 жовтня 1937 р. їм збільшили максимальні терміни ув'язнення до 25 років і скасували покарання позбавленням громадянства за особливо важкі злочини, залишивши єдину «вищу міру соціального захисту» – розстріл⁵⁰.

У таборі загалом жоден в'язень не був захищеним ні законом, ні інституційно, а той, кого розподілили на помешкання до бараку з кримінальними злочинцями, опинявся у середовищі абсолютних силових відносин, безперервної війни всіх проти всіх за мізерні життєві ресурси. Вочевидь, наука протистояти самотою супроти усього ворожого світу добре давалася не кожному. Тому, зрештою, зникла навіть надія дожити до кінця терміну ув'язнення: «Нащо ми... гинемо на світі – ми ж для нього не зайві, ми ж його життя творимо (звичайно, в міру сил своїх)» – гірко звіряється він щоденникові⁵¹.

Природно, що безпосереднє виконання пастирських обов'язків у таборі в таких обставинах було неможливим. З іншого боку, не випадало й приховати належність до кліру: про це свідомо не давали забути ні в'язні, ні таборова адміністрація. Тож перебування у неволі поряд з випробуванням глибин віри та здатності до фізичного виживання перетворилося на боротьбу за збереження гідності й людяності. «Біда мені тут від того, що не маю своєї кімнати: в Дальлазі загалом дуже мало священиків, а в моїй фаланзі⁵² жодного, та й старих людей мало. Все народ молодий, котрий буквально ненавидить мене і часто знущається: і на дозвіллі, і на роботі. Правове становище моє також незavidне, оскільки тут табір не політичний, а виправно-трудоий для кримінальних злочинців. Там моя стаття вважалася незначною, а тут – найстрашніша»⁵³. Що мав на увазі владика, нарікаючи на колективний побут і ставлення до нього кримінальників, листи не донесли, можливо, через те, що не всі збереглися, або через цензуру, чи тому, що не бажав засмучувати рідних. Принаймні, останній мотив можна спостерегти: в одному з листів владика Максим писав, що жаліється дружині з дітьми і радиться з ним, дивлячись на їхні фото⁵⁴. Однак відомо, що він належав до категорії найбеззахисніших у табірній ієрархії, а таким, за свідченнями очевидців, доводилося виконувати встановлені норми праці за себе і за когось із кримінальників; віддавати свій одяг і частину продуктової пайки за обідом. Це при тому, що він мав III категорію працездатності, міг виконувати 50% встановленої норми, і харчова пайка теж була відповідною. Природно, що голод став постійним супутником виснаженого хворобою в тюрмі та жорстоким етапом єпископа. Тож «кожну кришку хліба захоував у далекі позашкурні кишені, щоб не викрали»⁵⁵.

Відпочинок у позаробочий час та вночі теж був проблемою: «абсолютного відпочинку від роботи тут нема», а табірний «контингент» жив у дерев'яних чи кам'яних бараках. Зазвичай, це були довгі прямокутні дерев'яні будівлі зі стінами без штукатурки й у тріщинах, заліплених землею, заставлені рядами двоярусних койок. На кожному ярусі було місце для двох, але у багатьох таборах використовували суцільні нари – довгі дерев'яні полиці, де людям доводилося спати або просто лежати довгими рядами один біля одного. У таборах, де бараки були переповненими, вони мусили спати просто на дерев'яній чи глиняній підлозі. З постільної білизни могли бути матрац, набитий тирсою чи власним одягом в'язня, дуже рідко – соломою,

⁴⁸ Таборовий щоденник єпископа М. Задвірняка, арк. 2, 4 // Особистий архів О. В. Красільничук.

⁴⁹ Таборовий щоденник єпископа М. Задвірняка, арк.6 // Особистий архів О. В. Красільничук.

⁵⁰ Реабілітовані історією : у 27 т. : Хмельницька область. – Кн. 1. – С. 394. Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. – К., 1997. – С. 37 – 38.

⁵¹ Таборовий щоденник єпископа М. Задвірняка, арк. 4 // Особистий архів О. В. Красільничук. Тут і далі цитати подаються зі збереженням редакції, стилістики та орфографії автора документа.

⁵² Виправно-трудоі табори поділялися на табірні відділення, табірні пункти (лагпункти), дільниці, командіровки/підкомандіровки. Фалангами називалися утворені у 1933 р. начальником БАМЛАГа Н. Френкелем спеціальні бригади з 250 – 300 осіб, у яких в'язні були пов'язані круговою порукою у виконанні плану і працювали в умовах змагання за пайки та дострокове звільнення за заліками робочих днів – прим. авт.

⁵³ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини Л. А. Задвірняк, без дати // Особистий архів О. В. Красільничук.

⁵⁴ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 10. 06. 1936 // Особистий архів О. В. Красільничук.

⁵⁵ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 22. 03. 1937 // Особистий архів О. В. Красільничук.

вовняна ковдра та наволочка, яку власник набивав, чим міг. В одних бараках були грубі столи і лавки для сидіння, в інших – ні. Загалом табірний побут визначали тіснота і бруд: у бараках стояв тяжкий сморід від немитих людських тіл та брудного, цвілого одягу, який сушили, розвішуючи по краях койок, столів і всюди, де можна було щось розвісити. Енн Епллбом зауважує, що «бруд і тіснота становили не просто естетичну проблему чи порівняно невеликий дискомфорт. Переповнені нари і брак місця могли приводити й до смертельних наслідків, особливо в таборах із цілодобовим робочим розкладом»⁵⁶. Спальне місце було цінністю і привілеєм, яким користувалася найорганізованіша група в'язнів – кримінальні злочинці. Вони спали на верхніх ярусах, де було більше повітря і місця, а тих, хто протестував проти такого порядку, били. На нижньому ярусі спали ті, хто мав слабший удар. Найнижчі в табірній ієрархії потерпали на підлозі під нижніми нарами: цей поверх називався «колгоспним сектором». «Урки заганяли сюди колгоспників, різних інтелігентних стариків, духовенство і навіть "своїх" на покарання за порушення їх блатної моралі. Сюди текло не тільки з верхніх і нижніх нар; урки виливали сюди помиї, воду, вчорашню баланду. І "колгоспний сектор" мав терпляче все це переносити, бо за скарги виливалося на нього ще більше всіляких нечистот... Люди хворіли, задихалися, втрачали свідомість, божеволіли, помирали від тифу, дизентерії, накладали на себе руки»⁵⁷.

Табірна адміністрація до цих ієрархічних відносин ставилася нейтрально і навіть прихильно. Вочевидь, як і в попереднє десятиліття, кримінальні злочинці для «робітничо-селянської» держави залишалися соціально-близьким елементом. Принаймні, у таборах вони були тим важелем, яким – аж до масового ув'язнення після Другої світової війни фронтовиків та бійців національно-визвольних рухів – атомізувалися, упокорювалися страхом і позбавлялися волі до опору владі сотні тисяч людей, що їх держава-комуна свідомо й цілеспрямовано зробила своїми рабами за допомогою закону про «контрреволюційні» злочини. Дотримуючись залізної дисципліни і суворої кастової субординації, кримінальники тероризували «каєрів», допомагаючи адміністрації та хронічно недоукомплектованій штатним персоналом воєнізованої охороні (*радян. абр.* – ВОХРА) підтримувати загальний режим в усій зоні. Власне саме для цього обидва контингенти ув'язнених там і об'єднували.

Єпископ Максим барачний побут одного з кількох таборів Дальлагу, де йому довелося перебувати, описав родині так: «У нас сьогодні вже помітили на верху сопки сніг, дерево вже наполовину осипалось, в кімнатах скрізь повстановлювали печки. Лишенько наше, що літо й початок осені випали цього року дощові, а ще саме над моєю постелею тече так добре, як з лійки. Сибірського сонця ледве вистарчує, щоб обсушити одягу й постіль, а тут знову дощ і знову мокрінь. Літом трохи збирав земляну ягоду (голубицю), орехів тільки гостинцем попробував (мілкий, ліщина), дикого винограду й грибів в очі не бачив»⁵⁸. «Що ще сказати про своє життя, яким Ви так цікавитесь? Тільки одно: як для лагерьця я обзавівся достатнім хазяйством: навіть криси [...] гуляють, навіть клопи над постеллю появились (в дерев'яних будинках, поки вони не поштукатурені, це неминуче явище). Тільки що це, що я їх ніколи не чую? Чи в мене чималий імунітет в організмі, чи в них занадто совісті багато? Ось і все, що я можу подати на характеристику мого матеріального побуту, але для правдивого переказу його цілком досить»⁵⁹.

У взаєминах між в'язнями панувала примітивна боротьба за ресурси: «Обікрали мене... ще коли я етапом слідував з Вінниці з Допру до Дальлага. Зі зниклих 20 рублів недавно мені повернули 5 рублів: віддали за добровільної згоди, решта, певне, зникла назавжди, оскільки нема надії на зустріч з тими суб'єктами, що обікрали мене. Тут, у таборі, теж було багато злодійських спроб, але завдяки адміністрації вони закінчувалися нічим, а головним порятунком моїм було те, що я нічого вже не мав при собі»⁶⁰. [...] Брудні попадаються межі нами екземпляри. Я, наприклад, не можу в неволі обзавестися за три роки ні власною подушкою, ні квартою, ні мочалкою – викрадуть. [...] Взагалі, священника настільки ж поважають навіть в безвірному суспільстві, наскільки й ненавидять. З мене не раз молодики глузують та сміються, а як треба на когось залишити речі якісь (щоб не розкрали), то всі звертаються до мене, обійшовши цілий ряд своїх колег»⁶¹. [...] Газети ще не віддав, бо один номер забрали товариші на курення. До речі про

⁵⁶ Епллбом Е. Історія ГУЛАГу. – С. 168 – 170.

⁵⁷ Там само. – С. 171.

⁵⁸ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини, без дати // Особистий архів О. В. Красільнічук.

⁵⁹ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 22. 03. 1937 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

⁶⁰ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 7. 07. 1936 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

⁶¹ Таборовий щоденник єпископа М. Задвірняка, арк. 3 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

кúрення. Вже місяць нема пристава, курять нанайський самосад (дуже смердючий), [...] купують спекулянтську махорку по 3-5 руб., а таки курять. Санітарну культуру проповідують, а в таких випадках смочуть взасос бички з губ туберкульозних, сифілітиків, венериків і т. п. Ніхто не гребує, а деруться ... за гостинцем. На мою бороду нападають, бо, мовляв, в неї набивається велика кількість порохів та заводиться леп. А на обід та вечерю аж уминають корюшку (риба така), яка вариться цілком, не чищена (а часом і не мита), з головами, хвостами й з утробою»⁶².

До загальної картини гулагівського повсякдення варто додати й кілька штрихів щодо географії і клімату. БАМ – нині 4 287 км. траси «Тайшет – Советская Гавань» – пролягає північніше Транссибірської магістралі; проходить далекосхідною тундрою і тайгою крізь сім гірських хребтів (найвища точка – Мурурінський перевал, 1 323 м. над рівнем моря), огинає з півночі оз. Байкал і перетинає 11 великих річок. У доповідній записці Сталіну Г. Ягода вказував, що за природними труднощами прокладання такої залізниці в 1 750 км. не має прецедентів у світовій практиці таких робіт. Як і багато інших гулагівських проектів, будувати БАМ 1932 р. починали без підготовки проекту робіт та належної розвідки на місцевості⁶³. Рейки залізничного полотна зеки прокладали неосвоєними територіями Далекого Сходу СРСР вручну – кайлом, лопатою, пилкою, тачкою, долаючи гори, сопки, скали, ріки і річки, озера і озерця, болота, вічну мерзлоту й високу вологість ґрунту.

У таких умовах будівельні роботи можна вести не більше, ніж 100 днів на рік, але зеки працювали цілий рік у спеку, огорнені хмарами тайгового гнусу, під проливними дощами, на суворих морозах по шістнадцять-вісімнадцять годин на добу (т. зв. «ударними стахановськими» методами). «Взимі земельні роботи не припиняються у нас. Мерзлота аж 8 метрів. Без костра, що відігриває землю, не обходиться – це відбувається тільки на темпах, але не на самій роботі», – описував робочий графік єпископ⁶⁴. В такому кліматі за температури -33°C «гілляки товщиною в руку і товщі ламаються легко і невимушено. ...Вночі температура падає до -40°C, в кімнаті холодно настільки, що мокра рука прилипає до металевої ручки, мило не милиться: спочатку тане від тепла руки, а потім милиться». За -42°C «Повітря дзвенить, як скло. Сухо хруснув постріл. Здається, повітря розколеться наче склянка, розсиплеться ущент. Земля розтріскалася, місцями тріщини з долоню. Холодно так, що навіть рейки і ті тріскаються. Тріскотіння сухе, таке, що його й порівняти немає з чим. Кожух не згинається на морозі. Валянки як дерев'яні колодки». За -45°C «пічки не вправляються з холоднечею. Вода у приміщенні замерзає. Примерзає волосся на лобі». «Ну ось і 52. Люто. Хапаєш повітря, як риба, викинута з води. Вітер, як окріп обпікає»⁶⁵. Тож за такої температури відігрів ґрунту мало полегшував земляні роботи: щоб прокласти земляне полотно доводилося вручну вирубувати шар товщиною до 30 см. і більше в'язкої, як олово, мороженої глини⁶⁶. Теплий одяг, передбачений нормативами НКВС, через його відсутність або через недбалість чи відвертий садизм таборової адміністрації в'язням видавався не завжди або не усім: «Що тут – відсталість, бюрократизм чи шкідництво? Люди босі, роздягнені, а на складі є все. Не дають і таким, що хочуть, і будуть працювати; кивають на те, що, мовляв, промотають», – описував ставлення адміністрації табору до своїх обов'язків вохривець І. Чистяков⁶⁷. Ув'язнений єпископ Максим 1935 р. ще заспокоював дружину: «Найхолодніші місяці тут січень і лютий, але в таборах наших є положення, що при -40°C роботи на залізниці й у лісі припиняються. Великий захист від холоду тут дає теплий одяг, виданий нам у таборах: ватний бушлат, ватні брюки, тілогрійка, шапка, валянки і рукавиці»⁶⁸. В іншому таборі з іншою адміністрацією і в розпал Великого терору ситуація вже інакша: «Зима в нас цього року дуже люта, що не день, то 40 – 50 градусів, а я в черевиках та калошах зимую, кожуха не надягав ні разу, тільки тілогрійку або бушлат», – писав він дружині у 1937 році⁶⁹.

⁶² Таборовий щоденник єпископа М. Задвірняка, арк. 4 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

⁶³ Доповідна записка голови ОДПУ СРСР Г. Ягоди секретарю ЦК ВКП(б) Й. Сталіну про підсумки господарської діяльності таборів за 1932 р. і перший квартал 1933 р. (не раніше 26 квітня 1933) // История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов : собрание документов : в 7 т.: Т. 3: Экономика ГУЛАГа. / отв. ред. и сост. О. В. Хлевнюк. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 99. Реабілітовані історією : у 27 т. : Хмельницька область. – Кн. 2. – С. 91.

⁶⁴ Таборовий щоденник єпископа М. Задвірняка, арк. 1 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

⁶⁵ Чистяков І. Сибирской дальней стороной : дневник охранника БАМа, 1935 – 1936. – М., 2014. – С. 108, 110, 111 // Електронний документ, режим доступу: http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=7006582.

⁶⁶ Там само. – С. 84.

⁶⁷ Там само. – С. 87.

⁶⁸ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 13. 12. 1935 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

⁶⁹ Лист єпископа М. Задвірняка до сина від 1. 02. 1937 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

Теоретично, за такої низької температури в'язні не мали би працювати, але у таборах Дальлага роботу припиняли, коли вже температура падала нижче 50 С, а в деяких і нижче 60°С⁷⁰.

Суворий клімат у поєднанні з комуністичною організацією праці відбирав здоров'я і життя навіть у молодих і відносно дужих невільників. Ті, хто, як єпископ, потрапили до ГУЛАГу вже з букетом хвороб – «медична комісія віднесла до третьої категорії, яка вимагає виконання робіт наполовину»⁷¹ – втрачали останні його крихти: додавалися усі види тифу, малярія, ревматизм, «куряча сліпота» (з настанням сутінок зір практично зовсім падав), застуда, пелагра і цинга, воші. «Вторік навесні в мене були попухли ноги, що тут рахується певним цинготним симптомом, але самої цинги не було, й кості мої, й зуби досі залишаються цілі. Восени торішньої мені ...сильно втовкло ногу рельсою, аж я на костилях ходив три тижні, але ні одного робочого дня не пропустив і в лікарню не звертався (тільки до свого фалангового лекпома). Не думай, що я в конторі тоді не працював, ні, то був двохгодинний ударник для контори. Тільки сьогодні в мене тяжко болить голова і кашель душить від приступів нежиті. Тут в травню досить холодно, а в нас вже повикидали всі печки, але мабуть це й не стільки від клімату, скільки від того, що мені снились... курячі яйці. Суццю правду Тобі кажу, що й зараз вони прокляті сняться мені, як тільки має бути яка прикрість чи легенька слабкість»⁷². Однак, владика намагається у своїй кореспонденції особливо не скаржитись ні на здоров'я та самопочуття, ні на тугу й безпросвітний відчай, та по можливості не засмучувати цим рідних. «Ти знаєш, що взимку вдома я завжди кашляв, а тут кашель як рукою зняло й у грудях почуваюся набагато легше і вільніше, імовірно, завдяки сухому хоч і морозному повітрю. Тільки позавчора я трохи простудився від вживання талого снігу. Але зараз і цей кашель стихає»⁷³. «Я, слава Богу, живий, здоровий, хоча, по-своєму. В лікарні не лежав ще жодного разу. Незважаючи на суворі сибірські морози жодного разу не хворів з підвищеною температурою, слабував, але не настільки сильно, щоб мені неможливо було вийти на роботу»⁷⁴. Відвертіше він висловлюється у щоденнику: «Ой, здоровля моє! Власне М. Задвірняк – це ходячий плеврит та нежить. Найменший привід – і вже простуда. Бог знає, як сопоставити з таким здоров'ям дві зими сибірських, які мені залишилось ще відбутися до кінця свого терміну»⁷⁵.

Про збереження вірності своєму пастирському обов'язкові єпископ пише в одному з листів до дружини Людмили Арсенівни таке: «...бувають дуже тяжкі хвилини в моєму житті: сльози змішуються з попільом (коли я був сторожом та рятувався коло костра, це бувало в натурі), забуваєш по цілим дням хліб насущний їсти... Так воно мабуть буде й до кінця неволі, правда, чим раз рідше, зато в гострішій формі. Чи не від Ваших сліз мені в такі моменти тяжко на душі? Отож, любі мої, стримуйтеся в хвилини журби, не давайте волі ні серцю, ні уяві... Знайте, що я хоч руїною колись вернусь до Вас, але з не переіначенною фамилією й не підміненою ідеологією. Хоч серце моє до тої пори в клапті обернеться, але ці клапті в кожному атомі битимуться палкою любов'ю до Вас, моїх сиріток»⁷⁶. І в іншому листі: «Не бійся, моє серце. Я твердо пам'ятаю мораль нашого українського твору: нехай гнеться лоза, а ти, дубе, кріпись. Хоч моя ідеологія не дуб, но з Твоєю моральною підтримкою подібна до дуба. Я до смерті не забуду Твого палкого застереження (листовного), яким Ти покvapно відгукнулась на спробу мого ідеологічного компромісу в районній міліції»⁷⁷. Владика навіть намагався в табірних умовах святкувати головні православні свята, хоч у неволі неможливо було дотримуватися церковного календаря і доводилося просити дружину написати, «коли в наступному році будемо мати Масницю, початок Великого Посту, Великодні свята, Зелені свята та початок Петрівки»⁷⁸. Великдень 1936 року для невільника був таким: «Мусінка [донька – Т. Є.] вітає з великодніми святами. В листі вона придумала прислати мені приклеєний шматочок фарбованої яєчної шкаралупки і, ймовірно, освяченої паски, але там же я знайшов беззаперечні сліди гарячих сліз. Щось іще, видно, було приклеєне, але мені вже дістався лише надірваний кутик поштового паперу. Шкаралупку і часточку приклеєної паски я негайно з'їв, отже і в цьому році [арешт єпископа, що відбувся зі знуцаннями та побоями, припав 1935 р. на третій день

⁷⁰ Епллбом Е. Історія ГУЛАГу. – С. 189.

⁷¹ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 13. 12. 1935 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

⁷² Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 29. 05. 1937(?) // Особистий архів О. В. Красільнічук.

⁷³ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 6. 04. 1936 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

⁷⁴ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 10. 06. 1936 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

⁷⁵ Таборовий щоденник єпископа М. Задвірняка, арк. 9 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

⁷⁶ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 26. 06. 1937 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

⁷⁷ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 22. 03. 1937 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

⁷⁸ Додатковий лист єпископа М. Задвірняка до дружини, без дати // Особистий архів О. В. Красільнічук.

Великодня – Т. Є.] мені пощастило розговоритися на Великдень, хоча досі, на мій сором, не можу вирахувати, коли ж, якого числа та місяця був він цього року»⁷⁹.

Зберігся щоденниковий запис від 25 грудня про Різдво 1937 р. у таборі на станції Болонь⁸⁰: «Свято Різдва в хрещеному світі. У нас на волі воно за старим стилем. Цікаво знати, як його святкують тепер люди. Багато ж сіл зараз без храмів і без священників. Нехай то все казка, а шкода його. Жаль дивної казки. А для віруючої ж людини це начало спасіння, світло розума від Вифлеємської зірки»⁸¹. І вже для родини подробиці в листі: «Різдвяні свята опровадив по давній традиції. Була й коляда, й вечерея від дітей, була й Ти з Мусьєю в мене в гостині. Для цього я прибрав собі тумбочку коло постелі, виставив Ваші фотографії, а на вечерю дитячу купив собі ½ кілограму печення. Святочне оточення утворилося само собою для вської траси, бо з приводу загального перепису саме на Різдво призначено було вихідний день. Ну, та не ілося мені, як і Вам, з сльозами, а співалося з плачем»⁸².

Нестерпними кліматичними умовами, голодом і важкою працею повсякденні страждання у таборах не вичерпувалися. До них додавалася відсутність можливості побачитися з родиною та ускладнене листування. Маючи право надіслати лише два листа на місяць, засуджені не могли скористатися ним повною мірою. Практично увесь їхній час був заповнений роботою: «абсолютного відпочинку від роботи тут нема і то, що я називаю для себе перервою-відпочинком, дома було б чималою працею»⁸³. Якщо і випадали вільні хвилини – поспілкуватися з родиною було неможливо через відсутність канцелярського приладдя. В архіві російського товариства «Меморіал» зберігаються листи, вишиті риб'ячою кісточкою на шматочку тканини⁸⁴. Доводилося просити родичів прислати їм чистого паперу, а якщо начальником табору був відвертий садист і заробітку ув'язнені не отримували – то і грошей на поштові витрати. Кореспонденція від/до ув'язнених надходила з втратами та запізненнями, й це само по собі додавало страждань: «Цілих три місяці з половиною не одержував я ні від кого листів. А оце вони посипались. [...] Знову ожива моя душа, а то [...] вже з гризоти [...] пропав інтерес до життя, а з ним і апетит, і сон. Листи Ваші в моїх умовах – це моє здоров'я і життя», – зізнається М. Задвірняк⁸⁵. В іншому листі: «Друже мій вірний, янголе пресвітлий! Дякую Тобі й діточкам, моїм пташечкам, за листи. Подані в них вісточки про Твої обставини і дитячі справи здатні мене з могили воскресити»⁸⁶.

Навіть доводячи самих кліриків та їхні родини до абсолютного відчаю, практично до межі фізичного та духовного виживання, влада не полишала їх поза увагою: листи мали ознаки втручання цензора ОДПУ. Повсякчас нагадуючи репресованим, що за ними по обидва боки колючого дроту пильнує невсипуще око ОДПУ, найвище партійне керівництво дбало і про максимальне збереження у таємниці інформації про ГУЛАГ. Тому, для полегшення перевірки приватної кореспонденції від в'язнів-українців певний час вимагали листуватися російською. Лише з часом родина змогла спілкуватися рідною мовою. Л. А. Задвірняк у листі до доньки зазначала: «Коли не можеш по-російськи, пиши по-українськи, там не протестують. Коли я посилала папі листа з фотографією, я на окремому клаптику паперу зробила по-російськи дописку: прошу невідомого товариша, який буде перевіряти листа могого, передати його по призначенню любому чоловікові і батькові, що на чужині нудьгує за дітьми... В цьому папиному листі я знайшла вкладену цю мою дописку, на звороті якої рукою "невідомого товариша" написано: "Письма Ваши вручаются своевременно, как видите. Иллюшенко". Отож, я і там вже маю приятеля, якому напишу подяку в слідуючому листі до папці. Це другий приятель, перший – секретар Верх. суда – Лехо, сповістивший мене про перегляд папиної справи»⁸⁷.

А листи від рідних, за якими стояли вірність, співчуття і солідарність, власне, були чи не єдиною ниточкою, що допомагала триматися за життя, зберігати притомність духу, цілісність

⁷⁹ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 11. 06. 1936 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

⁸⁰ Залізнична станція (лінія Комсомольськ-на-Амурі – Волочаївка-ІІ Далекосхідної залізниці) біля села Болонь (засноване в 1932 р.) розташована на Північно-західному березі озера Болонь, біля протоки Сюнмюр, Амурський р-н Хабаровського краю Росії.

⁸¹ Таборовий щоденник єпископа М. Задвірняка, арк. 10 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

⁸² Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 12. 01. 1937 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

⁸³ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 22. 03. 1937 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

⁸⁴ Папины письма. Письма отцов из ГУЛАГа к детям. – М., 2014. – С. 11, 219.

⁸⁵ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 12. 01. 1937 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

⁸⁶ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 6. 04. 1936 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

⁸⁷ Тут і далі збережено авторську стилістику і орфографію документа. Лист Л. А. Задвірняка до доньки від 10. 06. 1936 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

особистості, давала сили сподіватися на повернення додому. «Живу взагалі без всіляких перспектив, або, як каже М. Горький – без інстинкту цілі. Оскільки перспективи у нас завжди найсумніші, то безперспективність моя має бути ознакою найкращої перспективи. Й справді, що дала б мені або Вам моя воля?», – оцінював своє майбутнє єпископ після подачі до Москви чергового клопотання про перегляд своєї кримінальної справи⁸⁸.

Про побачення з рідними чи переїзд родини на поселення до Сибіру також годі було мріяти. Владика не бажав додавати родині випробувань довгою, бюрократично і фізично складною, і коштовною подорожжю залізницею з України до Далекого Сходу; пошуками його лагпункту і випрошуванням перепусток у презирливих начальників; побаченнями в присутності охоронця і усвідомленням реалій його повсякденного життя у таборі: «Ми живемо в дрімучому безкінечному лісі, в нашвидкуруч зведених халупах, де роками не побачиш жодного вільного чоловіка, жодної підводи. Наші фаланги (поселення) – це в буквальному сенсі арештантське царство, де живуть і працюють винятково арештанти. Твої уявлення про можливі майбутні відвідини абсолютно наївні. Для цього Тобі довелося б на кожному кроці брати перепустки, яких не дають. Щонайменше 350 верст іти пішки безлюдною тайгою без їжі, притулку і перепочинку; зрештою витратити масу сил і коштів абсолютно намарне і, попри сподівання, напевно мене не знайшла б – так часто нас міняють на командіровках. Про переїзд до Сибіру Ти забудь навіть думати. Тобто про це якщо і можна думати, то тільки мені: мені звідси видніше й на даний момент звідси нічого не видно. Тут теж близько кордон і колонізація дозволяється дуже вибірково, лише як преміювання. ...Доводиться переконуватися, що це наша доля, що це перст Божий привів нас в таке місце, де все ж можна жити навіть в нещасливих обставинах»⁸⁹. На завершення цього сюжету залишається додати, що українське селянство, яке, опираючись колективізації, ціною мільйонів життів вдруге зірвало комуністичний штурм, Сталін «преміював» колонізацією Далекого Сходу, Сибіру та інших важкодоступних але багатих природними ресурсами районів СРСР масово, регулярно і з конфіскацією майна.

Відтак, крім листування, знедоленим в'язням залишалися спогади про колишнє життя, молитви – «Помилуй мене, Боже, – єдина певна наша амністія»⁹⁰ – та сни. В одному з листів єпископ Максим про це розповідає так: «Життя моє загалом склалося так, що я часто в щоденних клопотах про насущне забував про Вас, мої дороги, тільки жодної ночі не проходить, щоб я не згадував і до цього часу не плакав за Вами. Що робити? Я звик і навіть полюбив плакати. Сльози викликають одразу неприємне фізичне відчуття, зате потім приносять приємне полегшення і відраду на душі. Іншої втіхи я не мав, я дорожив і цим»⁹¹. В іншому зізнається дружині: «Листи з Твоїми дописками та фотографіями я отримую. Особливо за останні я Тобі вдячний. У важкі хвилини я завжди виймаю їх з кишені і раджуся з Вами або жаліюся Вам. Сліз при цьому не втримати, але не турбуйся, від них не полиняють Ваші прекрасні знімки і не змучиться моє серце, навпаки, в таких випадках воно відчуває невідворотне полегшення і приплив нових сил»⁹².

За спогадами приходили сни. В них внутрішньою реальністю поставав досвід, що глибоко укорінився у свідомість і об'єднав для ув'язнених у Дальлазі всі три виміри часу – минуле, теперішнє та майбутнє. Будучи «щоденними, супутниками людей, що діють чи потерпають від дій»⁹³, сни під час перебування у неволі перетворилися для них на реальну, хоч і уявно матеріалізовану, якщо так можна висловитися, частину їхнього повсякденного життя. На якість сну впливали побутові умови та досвід. Про особливості побуту вже вище йшлося. Погодимось з Енн Епллбом, що у середовищі рабів, абсолютно позбавлених власності, гідності й свободи вибору, умови і тривалість сну були вкрай потужним інструментом контролю над в'язнями, і табірна адміністрація свідомо цим маніпулювала. У 1930-их рр. таборами ГУЛАГу, як на підприємствах на волі, поширилося «соціалістичне змагання», «почини», у яких в'язні мали змагатися між собою за виконання виробничих норм. Ті, що виконували їх, називалися «ударниками» і поряд із табірною аристократією (нормувальниками, бригадирами) могли спати з певним табірним комфортом: на окремих ліжках з матрацами і ковдрами; медперсонал – в окремих кімнатках при приймальнях табірних лікарень; теслі й ремонтники могли спати у

⁸⁸ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 06. 04. 1936 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

⁸⁹ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 06. 04. 1936 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

⁹⁰ Таборовий щоденник єпископа М. Задвірняка, арк. 4 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

⁹¹ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 06. 04. 1936 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

⁹² Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 10. 06. 1936 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

⁹³ Козеллек Р. Терор і сновидіння : методологічні зауваги про досвід часів Третього Рейху // Минуле майбутнє : про семантику історичного часу / пер. з нім. – К. : Дух і літера, 2005. – С. 286.

майстерні, а також частіше відвідувати лазню. Працівники-штрафники (т. зв. *режимні* в'язні) мали замість ліжок дерев'яні дошки на грубих дерев'яних кілках і спали без матраців на спільних простирадлах⁹⁴. Нерідко у таборах, і не тільки у штрафних бараках, в'язням доводилося спати просто на голих дошках. Якщо вони працювали за цілодобовим робочим розкладом у три зміни – люди в бараках спали теж позмінно, у будь-яку годину дня. Битва за можливість спати була битвою за життя. У сутичках за спальні місця люди лаялися, били і вбивали. Весь час у бараках на повну гучність працювало радіо, і його дуже ненавиділи⁹⁵.

Командир взводу ВОХР II відділення БАМЛАГа на ділянці БАМу «Улетуй – Журавли» Іван Чистяков у щоденнику за 1935 – 1936 рр. описав звичайний нічний відпочинок тих, кого охороняв: «Барак фаланги 7. Кругом щілини. Голі нари. З/к сплять. Сніг на стінах, на підлозі й на тих, хто спить. Дров нема. Втім, у цьому решеті й дрова не допоможуть. Скопище живих істот, а не люди. Лахміття. Бруд! Сплять одягнені: в бушлатах, у валянках, у шапках. Якщо подивися, то не одразу зрозумієш, що тут таке. Склад старого, непотрібного обмундирування чи смітник. Стогони, вигуки, хропіння з присвистом, лайка уві сні, суцільне марення. Розкинувся один: руки безпорадно повисли донизу, ноги в сторони. Загальне враження: людина вбита. На обличчі закам'яніло переплетене з жахом благання. Біліють вишкірені зуби, кривляться вуста, губиться німотою сміх, на мить розплющуються очі. Жодного радісного обличчя. Де вони, щасливі сні, усмішки? Табір чітко тримає людей навіть уві сні. Сон приносить не спокій і відпочинок, а жахіття і марення. Удень на роботі. У дощ, у сніг і багнуку... Переважно в поганеньких черевиках, у лаптях, без рукавиць, на холодній їжі в кар'єрі. Увечері в бараці знову холоднеча, вночі знову марення»⁹⁶.

Нотатки єпископа Максима у таборовому щоденнику та деякі з його листів донесли до нас досвід переживання цієї специфічної особливості невілницького повсякдення: «Мене просто атакують тлумаченнями снів: по старості літ, по освіті й професії я в очах багатьох колдун. А справді, ця справа заслуговує уваги. Нещасні невілники часто живуть снами, подякували б і добрим словом, і продуктами в гостинець за "наукове" тлумачення. Право, я велику суму заплатив би за сонник Соломона, що лубочним виданням колись розходивсь по нашим українським базарам й що викликав раніш у мене одну іронію. А скільки разів самому б хотілось би довідатись з певного джерела значення свого сну. Для мене сон в неволі – дійсність, а дійсність – тяжкий сон»⁹⁷.

Вочевидь, значне ослаблення в умовах табірної існування зворотного зв'язку з дійсністю – важка робота по дванадцять – шістнадцять годин практично без вихідних і тривалість нічного відпочинку чотири – п'ять годин на добу, повне зникнення сімейних відносин – призводили до стрімкої втрати невілниками відчуття реальності та пропорційного до цього процесу посилення у них сомнамбулічного стану «сновидінь наяву». В одному з листів до дружини єпископ Максим описав це явище так: «Що ж таке, що Ви все рідше і рідше приходите в мої сні?! На нічному чергуванні я практично галюцинував Вами й уві сні щоразу бачив, а тепер цілими тижнями ніхто з Вас не присниться, а ще прикріше, коли приснилися, а сон ніяк не пригадається»⁹⁸.

Сни про майбутнє розгорталися у часовому вимірі минулого життя, від якого переважно більшість ув'язнених відрізали абсолютно та безповоротно. «Рідко мені сниться Ви, зате з великими сюрпризами. Останній раз ми всі (троє Вас і я) силу грибів сибірських величезних назбиралидесь у нашому українському лісі і від вовків відбилися (що надзвичайно натурально завивали во сні) і тому повернулися додому з порожньою веретою. Як натішилося серце моє несподівано зустрічю, трудно собі уявити, а тут встаю і кур'єр з "отделения" дає два твоїх листи»⁹⁹.

Сни живилися спогадами, з яких народжувалися всі бажання та сподівання і часом перегувалися з фантазіями в'язнів у стані неспанья, а часом набували пророчого змісту: «Передай Ганнусі і Мусі моє спасибі, що недавно мені приснились після майже піврічної перерви. Цілую їх так наяву, як вони цілували мене во сні, пригортаю їх ще міцніше, як вони мене обіймали. Ах, мої ягодки-донечки! Коли то буде навпаки! Спасибі Вам сто раз, бо такі сні в лагері я рахую за побачення»¹⁰⁰. В листі до дружини без дати: «Останнім часом я почувався дуже засмученим через те, що мої сні зрадили мене: наскільки раніше в них домінувало родинне середовище

⁹⁴ Докладніше: Епллбом Е. Історія ГУЛАГу. – С. 170.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Чистяков І. Сибирской дальней стороной. – С. 430, 72.

⁹⁷ Таборовий щоденник єпископа М. Задвірняка, арк. 5 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

⁹⁸ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 11. 06. 1936 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

⁹⁹ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 07. 11. 1936 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹⁰⁰ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 22. 03. 1937 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

і домашній затишок, настільки потім табір та тайга зачестили. Іноді до сліз доходило, а ніяк Ви, мої любі, не наснитесь. А останньої ночі у мене був несподіваний сон: мені ясно показалася Ти, тільки без дітей, в дуже поношеному одязі та з дуже сумним виглядом. Мені до болю було шкода бачити Тебе, я лише дивився на Тебе й жодного слова не міг промовити. Що б сни не віщували, я невимовно радий, що нарешті мав побачення з Тобою уві сні»¹⁰¹.

Безперечно, що в таких обставинах дуже важко було зберегти не лише віру в Божий промисел, в людей, у своє покликання і пастирський обов'язок, але навіть саме бажання жити та здоровий глузд: «Якщо у тебе збереглася віра в людей, то сподівайся, а я втратив і це. Втім, вважай це у мене не наслідком жорстокого розчарування у стосунку до людей загалом і нинішнього життя, а радше наслідком якогось духовного скам'яніння», – зізнавався владика¹⁰². У день, коли виповнилося два роки від часу ув'язнення, він скаржився родині: «Моя щира подруженько! Мої кохані діточки! Пишу Вам листа в той день, з якого офіційно рахується початок мого ув'язнення. Так, вже 2 роки каляндарних, як ми розстались, любі мої. При самих сприятливих обставинах мені, як службовцю рельєкульту, доведеться сидіти ще два роки. Що буде зо мною за такий час? А що буде з Вами? Де нам набрати сили на таке безталання? Тільки в надії на Бога та його благий Промисл. Ти кажеш, що ми привикли терпіти... Для цього треба мати Твою дужу натуру, а я, моя голубко, тільки тоді й терплячий здаюся, як зовсім забуваюсь»¹⁰³.

Потужним чинником застосовуваної комуністичною владою руйнації світогляду та пов'язаної з ним гідності особи клірика (мовою пропаганди – «перековки»), окрім організації таборового повсякдення на комуністичних принципах, була відсутність можливості спілкування з колегами. Попри всі обставини, сан усюди виокремлював духовенство понад загалом. Єдиним винятком був о. Корчагін. Стан збереження архіву родини Задвірняків не дає можливості встановити конфесійну належність цього клірика, отримати детальну характеристику взаємин та особливостей спілкування між ними. Але збережені фрагменти документа дозволяють припускати, що вони якщо не товаришували, то, принаймні, підтримували один одного і морально, і матеріально, допомагаючи один одному зберегти гідність людини і священника, протистояти тиску середовища кримінальних злочинців. На сторінках табірної щоденника єпископа Максима зберігся уривчастий опис одного з, напевне, численних випадків побиття священника кримінальниками: «Операція ... не цілком вдалась і шов досі до пуття не загоївся. Стрілок зчинив тривогу ... побитого положили й понесли на носілках, але нічого цього він не пам'ятає. Вже аж в лікарні він опам'ятався. Чим справа кінчиться невідомо. ... о. Корчагін не думає підносити скаргу... Навідуюсь зрідка до нього, звичайно, він заглядає в руки, але що я можу йому принести, окрім куска хліба, баланди, часом – смаженої хамси, грудочок п'ять цукру. Не можу я задовольнити і його духовних запитів. Полемічного завзяття в нього не помітно, але ніяк він не помириться, чому українські жонаті єпископи носять мантию (ніби, вона є власністю монашеського одягу). [...] Правило молитви й хресного знамення виконує одверто, прилюдно, а я, признатись, криюсь в своїй конторі. То в темнім куточку, то під ковдрою, щоб не викликати зайвого глузування... Дуже вперто він стояв за свої коси, але нарешті за моїм прикладом, переданим на словах, поголився... тільки з бородою. Післязавтра я збираюсь знову до нього зайти з деякими гостинцями, щоб вони скидались на традиційну вечерю [новорічну – Т. Є.] (цукору накупив, білого хліба замовив)»¹⁰⁴. «Радість тільки, що достав риби – сома на свята. Відзначу сам й на дарунок слабому о. Корчагину буде. В останній раз він так щиро просив навідатись до нього... Сом тим добра рибка, що досить в собі має жиру: можеш при біді всмажити його без жиру, й коло нього ще й другу рибу. Буде і паляничка біла»¹⁰⁵.

Загальний же психологічний клімат серед «ув'язненої маси» був практично незмінним і в будень, й у свято. Прикметно, що в його оцінці ув'язнені та вохривці одностайні. І. Чистяков коротко записав у щоденнику (для збереження колориту варто навести мовою оригіналу): «Жизнь становится ничтожной и ненужной. ...Каждый день является надгробным памятником над жизнью»¹⁰⁶. Максим Євменович зауважив таке: «Ознаменовано в нас Новий [1938 – Т. Є.] рік тим, що до нього пристосовано вихідний день. На харчі тоже баланда, але народ відпочиває і співає пісні. Наша контора на другому поверсі, а під нами якраз бригади мешкають, тому пісні ці до мене доходять виразно. Звичайно... у нас настрої сумний, лагерь – як цвинтар,

¹⁰¹ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини, без початку та дати // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹⁰² Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 10. 06. 1936 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹⁰³ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 26. 04. 1937 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹⁰⁴ Таборовий щоденник єпископа М. Задвірняка, арк. 15 – 16 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹⁰⁵ Таборовий щоденник єпископа М. Задвірняка, арк. 20 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹⁰⁶ Чистяков И. Сибирской дальней стороной. – С. 60, 273.

мешканці – як тіні хмури, тому сьогоднішнє піднесення всякому впадає в око. Сьогодні розпалась угода двох моїх товаришів: хто буде лаятись брудними словами (матерними), той за кожний раз платить карбованця. Обі сторони продержались тільки два дні, та й то кожна проштрафила відповідно 4 – 6 руб. Не можна, кажуть, без цього: ні розповісти, ні посміятися, ні побавитися. Смішно мені, а я рідко коли словом звичайним перекинувся, обмінююсь, не то що залаються. Це сильно вражає мою братію: значить, ніби, що я не «перевиховався ще, не виправився». Дивно: в людських головах якийсь переворот стався. Не то, що не можуть відрізнити злого від доброго, по-справжньому приймають зло за добро»¹⁰⁷.

Це м'яке іронізування щодо «перевиховання» кримінальників і зауваження про «переворот у людських головах» насправді є своєрідним свідченням глибокого впливу злочинської субкультури – між іншим, нарівні з комуністичною пропагандою – на життя і «малої», і «великої» зони. Кримінальний жаргон, що містив, крім багатої і складної лайки (мату), сотні запозичених з їдишу слів для позначення процесів життєдіяльності та звичайних предметів: одягу, частин тіла, предметів домашнього вжитку, став найважливішим засобом комунікації спочатку в таборах. Ним послуговувалися не тільки чоловіки. І. Чистяков у бамлагівському щоденнику згадує свій досвід спілкування з жінками, засудженими за кримінальними статтями. Для збереження колориту цитату варто навести мовою оригіналу: «Ругаются и малым, и большим загибом, и сибирской трелью. Черт возьми, до чего может опуститься женщина... Они площадную брань считают за шик, за ухарство. Испытываешь отвращение как к женщине»¹⁰⁸. Вважалося, що злочинці як «соціально близьких», на відміну від «соціально небезпечних» політичних, можна «виправити», тому до кінця 1930-их рр. у таборах працювали програми політичної освіти та перевиховання. За якість і зміст наглядної агітації (стінні газети, транспаранти з пропагандистськими гаслами, куточки з фотографіями ударників тощо) та пропаганди відповідали працівники культурно-виховної частини (*табірна абр.* – КВЧ), адже табори формально називалися виправно-трудовами і діяли на підставі «Положення про виправно-трудова табори», ухваленого РНК СРСР 7 квітня 1930 р.¹⁰⁹. Однак сталося навпаки. Як зауважує Е. Епллбом: «Засвоєння «блатного слова» – іноді воно ще зветься «блатная музыка» – являло собою ритуальний «вступний курс», який проходили майже всі в'язні, хоча і не завжди з власної волі¹¹⁰. Вочевидь соціальне оточення та нестерпні умови повсякдення непомітно, але невідворотно тиснули на світогляд некримінального табірної контингенту, хоча частина в'язнів, як от Максим Євменович, розуміючи «блатну музику», свідомо утримувалися від спілкування нею, зберігаючи свою людяність і гідність, опираючись закоріненню у ГУЛАГ психікою та світоглядом.

Поряд із в'язнями послуговуватися злочинським жаргоном та матом призвичаювалися табірні адміністрація і ВОХРа: через хронічну повсюдну недоукомплектованість останньої частина зеків працювала охоронцями. «В казармі суцільний тридцятиповерховий мат. ... Такий мат, що в нього можна встромити сокиру. Лаються усі: і бійці, і командири», – характеризував культуру службових стосунків І. Чистяков¹¹¹. 1933 р. начальник Дмитлагу наказував своїм підлеглим «вжити належних заходів» для того, щоб в'язні, а також охоронці і табірні адміністрація не вживали злочинського жаргону, який «зараз є загальноновживаним, навіть в офіційних листах і промовах»¹¹².

На кінець 1930-их років влада від ідеї перевиховання професійних злочинців відмовилася, однак табірні субкультура, яка ідеально оприявлювала сутність комуністичних перетворень у повсякденні, поширилася за межі «малої зони» і стійко закріпилася у суспільних відносинах, особливо в студентському середовищі (про це мова піде нижче) та у радянській армії у вигляді т. зв. «дідівщини». Лев Клейн наводить відгуки читачів на оприлюднені у журналі «Нева» у 1993 р. розділи зі своєї майбутньої книги «Перевернутый мир», де він описав тюремно-табірне повсякдення під псевдонімом Л. Самойлов (цитуємо мовою оригіналу): «Вчера пришел друг с горящими глазами. Навязал «Неву» № 4 – статью Льва Самойлова – со словами: «Это про нас! Прочти обязательно! Взгляд с неожиданной стороны, но точный». Я взял, полистал – об уголовщине. Меня это совершенно не интересует и не волнует. Ни я, ни мои друзья не сидели и сидеть не собираются. Отложил журнал в сторону, но реакция друга не давала покоя. Прочел – и ведь на одном дыхании, как о своем сокровенном, о том, что касается лично меня!.. А исследование дей-

¹⁰⁷ Таборовий щоденник єпископа М. Задвірняка, арк. 11 – 12 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹⁰⁸ Чистяков І. Сибирской дальней стороной. – С. 93.

¹⁰⁹ СЗ СССР. – 1930. – № 22. – Ст. 248.

¹¹⁰ Епллбом Е. Історія ГУЛАГу. – С. 233.

¹¹¹ Чистяков І. Сибирской дальней стороной. – С. 57, 63, 93.

¹¹² Епллбом Е. Історія ГУЛАГу. – С. 234.

ствительно про нас. Оно не о зеках, а о законах развития общества, коллектива. Мы все прошли армию, и видели это своими глазами. Кто больше, кто меньше»¹¹³. Прикметно, що табірна субкультура у вигляді армійської «дедовщини» пережила комуністичний лад, продуктом повсякдення якою вона була, і, принаймні в армії Російської Федерації, вона присутня досі. Про це свідчить створення таких правозахисних організацій, як «Комітет солдатських матерів Росії» (1989), «Союз комітетів солдатських матерів Росії» (1991), що діють і донині, але це вже інша тема.

Цілком природно, що обставини повсякденного життя у таборі не могли не конфліктувати на особистісному рівні зі світоглядом, вихованням та життєвим досвідом кліриків, не могли не ламати, не калічити особистість, не могли не виснажувати силу внутрішнього опору, яка від часу встановлення комуністичної влади в Україні перебувала у стані випробування безперервно. Від часу до часу єпископ Максим стримано пише про це рідним та звіряється щоденникові у свято Нового – 1938 – і останнього року в його житті: «З Новим роком, любі мої діточки з мамцею. Дай Боже Вам не знати на волі, що таке неволя, а в першу чергу, що таке хворість. Здоровля, наприклад, в мене недотепне, але не пропало в війну та революцію, а його ніхто в мене не відібрав. Дай Вам Боже ще розум зберегти, цей скарб, від численних небезпек, бо від цього воно найбільше занепадає»¹¹⁴.

У квітні 1938 р. у таборі владику, як і сотні інших кліриків, удруге засудили. Якщо від часу виходу надсекретного оперативного наказу наркома НКВС СРСР від 30 липня 1937 р. єпископ зазнав тільки посилення режиму утримання і супроводу конвою, то пізніше його долю як представника «найбільш активних антирадянських елементів» визначили, імовірно, три документи. Перший – Конституція СРСР 1936 р.: зрівняння у правах усіх радянських громадян і узгодження з нею закону про вибори до рад викликало серед кліру та віруючих сподівання на відкриття храмів та участь у виборах. Другий – загальносоюзний перепис населення 6 січня 1937 р., який зафіксував, що невірними назвали себе 43% радянських громадян¹¹⁵. Третій – наказ М. Єжова від 25 серпня 1937 р. про репресування в'язнів, утримуваних у політичних тюрмах суворого режиму.

Виконання наказу покладалося на «трійки» у складі керівника обласного НКВД, першого секретаря обласного комітету партії і представника прокуратури або місцевого виконкому рад. Вони мали право виносити вироки заочно: без судді, присяжних адвокатів і слідства, швидко і масово, іноді сотнями впродовж 2 – 3 днів. 5 квітня 1938 р. трійка III-го відділення Дальлага НКВС висунула типові обвинувачення єпископові УАПЦ Максиму (Задвір'яку): «Проводил контрреволюционную пораженческую агитацию, восхвалял фашизм»¹¹⁶. Як з'ясували у 2011 р. нащадки, підставою для оформлення справи і вироку став донос табірною агента під псевдо «Вовк», де останній повідомив, що у колі засуджених Максим Євменович стверджував: «Мине час, і люди повернуться до Бога»¹¹⁷.

Типове звинувачення означало типовий вирок – розстріл, – який виконали 4 червня 1938 р.¹¹⁸. У будь-якій іншій системі суспільних координат, навіть за умови помилкового висновку системи правосуддя, розстріл засудженого був би остаточним покаранням і останнім актом драми повсякденного життя православного кліру. Але в комуністичній системі координат – свідомо чи ні – було винайдено ще один, типовий для радянського повсякдення, акт і жорстокий спосіб покарання. Посмертний. Це – позбавлення права на власну могилу та пам'яті про людину.

Навіть після смерті людина мусить мати своє місце на землі, щоб зв'язок поколінь не переривався. Церемонії поховання та заупокійні культи є складовою частиною усіх відомих людству високорозвинених чи примітивних цивілізацій та культур. Кожна культура виробила власні уявлення про посмертне існування, етичну оцінку прижиттєвих учинків та відповідну винагороду за добро та зло. Також в усіх культурах душі предків були найближчими людям: у них просили допомоги і захисту, з ними радилися, їм приносили жертви. Місцями поховання не завжди були власне могили: у деяких сучасних племен, що живуть у джунглях Амазонки, тіла померлих батьків муміфікують і встановлюють просто неба у лісі, але в кожному разі поховання були актуалізацією пам'яті про них і ланкою, що зв'язувала покоління родичів. Для православних хрис-

¹¹³ Клейн Л. Другая любовь : природа человека и гомосексуальность. – СПб., 2000. – С. 398.

¹¹⁴ Таборовий щоденник єпископа М. Задвір'яка, арк. 11 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹¹⁵ Жиромская В. Б., Киселев И. Н., Поляков Ю. А. Полвека под грифом «секретно»: Всесоюзная перепись населения 1937 г. – М., 1996. – С. 100.

¹¹⁶ Виписка з протоколу трійки НКВД по ДВК від 5. 04. 1938 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹¹⁷ З листування О. В. Красільнічук з братом В. Ю. Задвір'яком // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹¹⁸ Виписка з акту виконання вироку від 4. 06. 1938 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

тиян могили є місцями, де знаходяться тіла покійних родичів до моменту їх оживлення словом і духом Господнім (Єз. 37: 1 – 14) та суду над ними. Місцями, де оприявлюється зв'язок між поколіннями, а деякі православні свята – часом, коли душі предків відвідують своїх нащадків.

Як і решті жертв комуністичного терору, православним клірикам, розстріляним у таборах ГУЛАГу чи у місцевих тюрмах, у праві на власну чи бодай загальну могилу з іменем/іменами було відмовлено. Тіла розстріляних скидали у рови, вириті за містом, і загортали землею, нерідко посипаючи перед цим негашеним вапном, аби приховати усі ознаки поховання людей. У тих випадках, коли могили розстріляних жертв знаходилися в межах міста – з них знімали надгробні плити і забруковували у процесі прокладання вулиць, як вчинили у 1934 р. з похованням архієпископа УПЦ Н. Шараївського поблизу Софійського собору у Києві¹¹⁹, або на місці тюремного кладовища розбивали парк.

Як і в тюрмі, смерть в'язня у таборі своєю анонімністю охоплювали обидва боки колючого дроту. Люди не знали, де ховають покійників і чи складають хоч коротеньке свідоцтво про смерть: у багатьох таборах трупи вивозилися вночі у невідомому напрямку. Енн Епллбом у своїй книзі цитує свідчення одного із в'язнів, що, якимось затримавшись на роботі через недовиконання норми, бачив, що робили з трупами: «Після того, як їх складали, як дрова, під відкритим навісом, поки не набиралося достатньо для масового поховання на табірному кладовищі, їх, голими, вантажили на сани, головами назовні, ногами всередину. До кожного трупа прив'язували дерев'яну бирку, – на великий палець правої ноги, з прізвищем і номером. Перед тим, як кожні сани виїжджали за табірні ворота, «надзиратель», співробітник НКВС, брав кирку і розбивав нею усім голови. Це для того, щоб ніхто не вибрався назовні живим. Поза табором трупи скидали в одну з великих траншей, які накопувалися для цього заздалегідь влітку. Але зі зростанням кількості померлих процедура перевірки змінилася. Замість кирки охоронці використовували шомпол – шматок товстого дроту із загостреним кінцем»¹²⁰. «Усвідомлювати, що ніхто ніколи не дізнається про їхню смерть і про те, де їх поховали, було для зеків одним з найбільш важких психологічних знущань... на стінах барака з'являлися видряпані на вапні прізвища зеків – ті, хто залишиться живими, мали доповнити прізвища мертвих хрестиком і датою; кожен ув'язнений суворо дотримувався регулярності листування з родиною, щоб раптова перерва могла дати приблизне уявлення про те, коли він помер»¹²¹.

Незважаючи на ці зусилля, багато смертей залишилися незафіксованими документально і не позначеними пам'ятними знаками територіально ні по один бік колючого дроту, ні по інший. Останки десятків тисяч невільників радянської держави-комуни, замордованих у розкиданих тундрою і тайгою лагпунктах, нерідко залишалися просто неба, встеляючи сотні метрів табірних територій. Чимало їх і донині лежить непохованими по-людськи¹²². Однак, навіть, тих, кого все ж поховали, вічна мерзлота не тільки зберігала практично нетлінними, але й зміщуючи щороку шари ґрунту під час танення і замерзання, виштовхувала на поверхню. В. Шаламов з цього приводу писав: «Розкрилася земля, показуючи свої підземні комори, бо в підземних коморах Колими не тільки золото, не тільки олово, не тільки вольфрам, не тільки уран, а й нетлінні людські тіла»¹²³.

Комуністичний Молох, таким чином, поглинав усе без винятку: особистість, прізвище, тіло, долю, історію життя і родинні зв'язки. Цілком таємний наказ наркома НКВС Л. Берії від 11 травня 1939 р. «Про видачу довідок про місце перебування арештованих і засуджених» суворо вимагав довідки родичам видавати усно. Там же рекомендувалося у випадках звернення дружин з проханням розлучитися з арештованим «акти розлучень оформляти без перешкод»¹²⁴. За ним 11 червня 1939 р. з'явився наказ НКВС «Про порядок реєстрації смерті ув'язнених», за яким смерть громадян, що померли в ув'язненні, треба було реєструвати у тому місці, де вони мешкали до арешту. Так, в'язень помирав, до прикладу, на Колимі, а запис про його смерть з'являлася у Вінницькому чи Київському бюро РАГС. Співробітникам бюро

¹¹⁹ З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – К., 2006. – № 1 / 2 (26 / 27). – С. 328.

¹²⁰ Епллбом Е. Історія ГУЛАГу. – С. 274. Стаття: Долина смерті // Інтернет-ресурс Русский гулаг : с фотокамерой по лагерям. – Режим доступа: http://gulag.ipvnews.org/article20060901_01.php

¹²¹ Епллбом Е. Історія ГУЛАГу. – С. 274.

¹²² Сучасне фото території концтабору Бутугичаг (Магаданська обл. РФ), де, окрім видобутку і збагачення урану, проводилися експерименти над мозком людини. Людські черепи зі слідами медичної трепанації встеляють значну частину території табору. – Стаття: Долина смерті // Інтернет-ресурс Русский гулаг : с фотокамерой по лагерям. – Режим доступа: http://gulag.ipvnews.org/article20060901_01.php

¹²³ Шаламов В. Несколько моих жизней. – М., 1996. – С. 281.

¹²⁴ ГУЛАГ: Главное управление лагерей... – С. 114. Иванова Г. История ГУЛАГа, 1918 – 1958... – С. 90.

категорично заборонялося робити в актових книгах посилання на довідки чи сповіщення з місць ув'язнення. Звітність про смерть в'язнів належало проводити за загальною звітністю міських та районних бюро РАГС, а родичі могли отримати тільки усну довідку про їхню смерть у місцевих органах НКВС¹²⁵. За такої запутаної системи приховування репресій як злочину (про це свідчить вже сам факт приховування) і його масштабів родичі, якщо не знали або не здогадувалися запитати, чи живий член їхньої сім'ї, намагаючись з'ясувати місце перебування в'язня, могли роками ходити з передачами до воріт тюрем чи до дверей місцевих органів НКВС і у відповідь на запити слухати, що «такої не числится».

* * *

По інший бік колючого дроту, у «великій зоні» родина репресованого клірика опинилася у надскладних – морально та матеріально – обставинах. Завдяки родинному архіву, переданому до наукового обігу онукою владими О. В. Красільнічук, ми можемо реконструювати обставини їхнього життя у цьому нарисі. Напередодні арешту владими Задвірняки мешкали у с. Мочулинці Городоцького р-ну (нині – Волочиський р-н Хмельницької обл.), де після процесу над СВУ владика, як і більшість єпископату УПЦ/УАПЦ, служив парафіяльним священиком. 30 квітня 1935 р. родина прийшла додому з великодньої служби, слідом за ними з'явилися працівники НКВС, вчинили обшук, наказали єпископові збиратися. Побачення з дружиною дозволили за кілька місяців, аж у перших числах серпня, напередодні суду. Людмила Арсеніївна з немовлям на руках – сином Віктором двох тижнів від народження – до Вінниці йшла пішки. Дорогою випадковий супутник допоміг нести дитину і клунок з речами. Все ж дійшла, з чоловіком побачилася, показала йому наймолодшу дитину, він перехрестив сина¹²⁶.

Тим часом, після арешту владими Максима в 1935 р. перед дружиною, що перебувала на останніх місяцях вагітності, постала проблема пошуку житла та утримання чотирьох неповнолітніх дітей. «Після арешту Макса залишилися ми в Мочулинцях. Я чекала дитину, скоро народився Вітя. Хазяйка нас вигнала. Ніхто не пускає ночувати. Колишня хазяйка все ж взяла нас в іншу хату – через сніг – поклати платню в 100 руб. на рік. Але в хаті не було ні печі, ні плити: хазяйка перед тим, як здавати нам, розібрала піч, сказала, що їй потрібна цегла. Ходила я по дворах, по дорозі – збирала уламки, шматочки цегли. Нарешті склала подобу печі. В полі збирала на паливо сухий бур'ян, в лісі – сухостій. Але забороняли, якщо бачили, то відбирали. Їсти було нічого. Діти ходили по прибраних вже полях, збирали колоски та картоплю, розкидану після збору врожаю. Теж не дозволяли, а якщо бачили, то відбирали¹²⁷. Колоски, звичайно, важлива справа, ... я через це чуть-чуть не попала під суд. Чудом Божим врятувалась від небезпеки, від Допру¹²⁸. Ходила по людях копати картоплю. Потрохи шила: то піджак пошюю, то кімнатні туфлі... Ставила банки. Все ж були добрі люди: самі бідні, а помагали чим могли, приходили поспівчувати»¹²⁹.

Місцеві радянські активісти не полишали спроб позбутися родини репресованого клірика. Людмила Арсеніївна в листі до доньки від 29 грудня 1935 р. це так описувала: «Вчора в хазяйчиній хаті був великий гамір, плач, гармидер. Боярки і Чепко (місцеві радянські активісти – Т. Є.) за борг тягнули версти, одягу з дівчат, ті звичайно голосили. Мене якось минула біда, хоча рахують за мною 96 руб. самообкладання і грозили, що виженуть з хати. Та в очі мені цього не говорили, а ніби хазяйці, а до мене і не навідались, а коли я заглянула в ту хату під час завітання сільради, зі мною обійшлися дуже чемно. ... До мене зараз в селі так ставляться співчуваюче, що дивно навіть. Багато допомагають харчами, без всякого прохання з мого боку. Кажуть: за нас батюшка страждають, треба підтримати дітей їх. Навіть палива трохи дають»¹³⁰.

Старшу доньку Мар'яну (у родинному колі – Мусю) довелося одразу відправити до Києва під опіку родини професора Київської духовної академії П. Кудрявцева. Старший син Олександр влаштувався у Києві самотужки, заробляв кресленнями, однак невдовзі мусив виїхати до Алма-Ати. Плачинди¹³¹ забрали до себе Ганю. Маленький Вітя не витримав і вмер [у віці

¹²⁵ Реабілітовані історією : у 27 т. : Миколаївська обл. Кн. 6. – С. 226 – 227. ГУЛАГ: Главное управление лагерей... – С. 115. Иванова Г. История ГУЛАГа, 1918 – 1958... – С. 91.

¹²⁶ Спогади Л. А. Задвірняк. – Арк. 9 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹²⁷ Там само. – Арк. 10.

¹²⁸ Лист Л. А. Задвірняк до доньки Мусі, без дати // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹²⁹ Спогади Л. А. Задвірняк. – Арк. 10 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹³⁰ Лист Л. А. Задвірняк від 29. 12. 1935 до доньки // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹³¹ Родина доньки професора П. Кудрявцева – Бландини Петрівни Плачинди/Кудрявцевої, що мешкала в м. Новгород-Сіверському Чернігівської обл. – прим. Т. Є.

двох місяців – Т. Є.]. Залишилася я в Мочулинцях з Юрком та Борисом», – згадувала Людмила Арсеніївна¹³². Пізніше Юрка забрала до себе у Тростянець сестра єпископа Марія. Відсутність зв'язку з чоловіком, дуже обмежені можливості листовного спілкування з дітьми та необхідність у такі скрутні й непевні для усіх часи обтяжувати родичів опікою над ними стали важким тягарем для родини єпископа. Людмила Арсеніївна писала доньці: «І я і Папа гадаємо і не розв'яжемо цього питання – як і де можливо Тебе пристроїти. Дай Боже всього кращого Вам, дорогі наші родичі, що Ви піклуєтесь дітьми нашими. Але що придумаєте Ви для неї без документів»¹³³. «...Трудно мені не перемовлятись з вами, мої любі, відсутні діти. Ви ж хоть відсутні, але в серцю мойому місце своє маєте. Пам'ятаєш, як бувало, хто з вас піде на короткий час з дому, я так хвилююсь, такі страхи уявляю, маюю собі, що папа сміється з мене. Тепер же мушу привикати до Вашої відсутності і гнати всякі страхи, що лізуть в голову, коли довго нема листів. Як гартується душа в нещасті»¹³⁴! «Чогось від Зьозика [Юрія – Т. Є.] немає листа більше місяця; Ти мовчиш, від Папи ні слуху, ні духу. Як рознервуюсь, то почуваю, що тяжко болить серце, якого до сорока літ я не чула»¹³⁵.

Єпископ Максим запитував дружину: «Чи не нарікають вони [родичі – Т. Є.] на мене, що я кинув дітей на їхнє піклування та підтримку»¹³⁶? А в іншому листі радить доньці, яка намагалася отримати паспорт та продовжити освіту: «Паспорт Мусінька має витребувати для себе не як моя утриманка [у документі: «иждивенка» – Т. Є.], оскільки я зовсім навіть не живу з родиною, як висланий до Дальлагу, жодних довідок їй вислати не можу, бо не маю тут зовсім ніякого паспорта»¹³⁷. А паспорт з огляду на те, що вона не просто залишилася без батьківської опіки, а належала до родини «позбавленця», був надважливим документом. Влаштування на роботу, подальша освіта (з виплатою державної стипендії чи без), можливість жити у режимних місцевостях, до яких належав і Київ, цілком залежало від того, яке соціальне походження там вказувалося. Більше того, додаток до наказу наркома внутрішніх справ СРСР Г. Ягоди № 0069 від 1 січня 1935 р. забороняв міліції видавати паспорти «антисупільним елементам, не пов'язаним з виробництвом», та членам їхніх родин, до яких належало і духовенство, і на цій підставі застосовувати до них репресії¹³⁸. Отже, згадувати, про репресованого батька «позбавленця» підчас оформлення паспорта було вкрай небезпечно.

Згодом новий актив села Мочулинці зайняв відверто ворожу позицію стосовно родини репресованого клірика. «Особливо голова колгоспу Пацюк. Всіляко намагається шкодити мені, намовляє хазяйку вигнати мене з квартири, навіть погрожує їй виключенням з колгоспу. На зборах говорить, що я зрізувала колоски в п'ятнадцятках, пропонує передати мене до суду. Його підтримують два чужі представники. Але, на щастя моє, голова сільради ставиться безстороннє, а може і з скритим співчуттям. Завдяки йому плани Пацюка розбиваються. Проте я завжди в хвилюванні і неспокою», – згадувала Л. Задвірняк¹³⁹. Щоденна проблема пошуку/збереження помешкання для родин репресованого духовенства традиційно супроводжувалася проблемою працевлаштування для дітей та дружин. Не стала винятком і родина Задвірняків. В одному з листів до дітей Людмила Арсеніївна скаржилася: «Відносно роботи для себе питалась щось розпізнати, та, видно, трудно пристроїтись з моїм пашпортом. У Вінниці не прописують, взагалі в обласних городах. На зиму осідаю в Мочулинцях (як не дадуть «путьовки»), а Бог дасть весни – тоді будем гадати», – ділилася обставинами повсякденного життя з донькою Людмила Арсеніївна¹⁴⁰. Вона як дружина репресованого клірика мала у паспорті у графі про соціальне походження запис про те, що є «позбавленкою на утриманні служителя релігійного культу» (у документі – «лишенка-иждивенка служрелькульту»¹⁴¹),

¹³² Спогади Л. А. Задвірняк. – Арк. 10 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹³³ Лист Л. А. Задвірняк від 20. 09. 1935 до доньки // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹³⁴ Лист Л. А. Задвірняк від 30. 03. 1936 до доньки // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹³⁵ Там само.

¹³⁶ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 7. 11. 1936 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹³⁷ Лист єпископа М. Задвірняка до родини, без дати; № 3 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹³⁸ Вронська Т. Упокорення страхом... – С. 124.

¹³⁹ Лист Л. А. Задвірняк від 26. 08. 1936 до доньки // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹⁴⁰ Лист Л. А. Задвірняк від 20. 09. 1935 до доньки // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹⁴¹ «Дорогая Екатерина Павловна...»: письма женщин и детей, письма в их защиту, 1920 – 1936 : по документам фондов «Московский Красный крест», «Е. П. Пешкова. Помощь политическим заключенным» / сост. Л. Должанская, И. Осипова ; научный редактор Я. Леонтьев. – СПб., 2005. – С. 385.

яка, власне, й перешкоджала не лише працевлаштуванню¹⁴². Відповідно до додатку до згаданого наказу № 0069 вона як приналежна до категорії «антисупільних елементів, не пов'язаних з виробництвом», не мала права жити в режимних місцевостях. В УРСР до таких належали міста Київ, Харків, Одеса, Сталіно (нині м. Донецьк – Т. Є.), Дніпропетровськ і Вінниця, а також 24 райони Київської, 12 районів Харківської, 17 районів Вінницької та 16 районів Одеської областей¹⁴³.

Залишалося сподіватися на милосердя та благодійність односельців. Колективна пам'ять крізь роки донесла до нас їхні імена: Марія Папковець, сім'ї Вашкевичів, Лавченків, Пашуків, Скоропадів, Томкових. Дочка місцевого дядка Гната Кондратюка – Марія – споряджала до Задвір'яків свою шестирічну доньку Леоніду йти через все село з торбинкою картоплі на спині. Деякий час вона тримала у себе молодшу доньку єпископа, але відвертий тиск місцевого радянського активу на небайдужих примушував дружину репресованого обходитися власними силами: «Маринку Фещук кликали до сільради і питали, з якої рації вона годує попових дітей? Це, нібито, між іншим, після балачки про штраф за жорна, але вже у неї Гані не лишиш»¹⁴⁴. Згодом К. Навроцьку, у якої жили Задвір'яки, теж примусили відмовити родині єпископа у квартирі. Їх прихистила літня жінка, яку називали в селі «одноокою Пундичкою», що замешкувала невеличку стару хатку з однієї кімнати і тиску влади не боялася. Зі свого боку, єпископ теж був вдячний їм за підтримку: «Передай низенький поклін твоїй хазяйці та сусідкам – Скоропадам, Маринці Пізняковій, Маринці Штельмашці», – писав він в одному з листів¹⁴⁵.

Дещо згодом Людмилу Арсеніївну з дітьми таки виселили за 24 години з Мочулинець. Обіжник Головного управління міліції НКВС СРСР від 25 квітня 1935 р. надавав право місцевій міліції ухвалювати рішення про виселення з режимних місцевостей «позбавленців» та «осіб, не зайнятих суспільно корисною працею»¹⁴⁶. Формальною підставою для вигнання став щоденник Бориса, у якому той занотував, серед іншого, перебіг арешту єпископа та щоденні поневіряння родини. Загалом ведення щоденників було родинною традицією, запровадженою владикою як засіб освітньої дисципліни для дітей. Але «якось в хату завітав хтось із правління колгоспу, прочитав цей щоденник. За тим сільрада ухвалила постанову про наш виїзд з села в 24 години. Мали рушити в дорогу, а куди – й самі не знали. Діставшись до Києва, переночували у Кудрявцевих»¹⁴⁷. Загалом так сталося, що родина професора Київської духовної академії П. Кудрявцева зробилася практично центром допомоги всім знедоленим родичам-священнослужителям. Однак сили, стійкість та можливості самих Кудрявцевих теж вичерпувалися. Поселити хоча б на певний час у себе всю родину репресованого єпископа Максима вони змоги не мали. Більше того, в 1936 році зробити це було небезпечно. Раніше з великим зусиллям переконали дружину професора залишити в них старшу доньку. Людмила Арсеніївна з меншими дітьми мусила влаштуватися деінде.

Пізніше вона згадувала свою «одісею» так: «Отже, ми в Києві. Що робити? Марія Іванівна Агеєва, що тими днями перебувала в Києві, порадила їхати в Златопіль [нині – м. Новомиргород Кіровоградської обл. – Т. Є.], де вона свого часу знайшла прихисток собі і своїм дітям. Дала листа до своїх знайомих Комонікових. На залізничну станцію Новомиргород приїхали вночі, а до Златополя ще три кілометри. В поїзді з нами їхала одна жінка – лікар з дітьми. Вона виявилася дуже співчутливою, прихистила до ранку. Вранці пішла до Комонікова, його на місці не було. Заступниця його (чи дружина), прочитавши листа, сказала: «У Златополі ніде влаштуватися, працювати тут ніде, нічого було приїздити». Пішла до лікаря – Сари Мойсейвни Гольдберг – вона на курсах у Харкові. Повернулася на вокзал думати-гадати, що робити далі. Ночувала на вокзалі, а вдень ходила всюди – на завод, до лікарні, показувала свій паспорт, паспорт Юрика, відповідь всюди одна – немає роботи. На госпдворі радгоспу завгосп запропонував копати в нього на городі картоплю, а спати в кухні на підлозі. Дав нам сірники. Ми пекли картоплю і їли. Робота закінчилася під Покрову. Після Покрови пішла до Комонікова знову. Він розмовляв м'якше від заступниці (дружини?), порадив іти до зоотехнікуму. Там за-

¹⁴² Докладніше про паспортизацію громадян СРСР див.: Вронська Т. В., Кульчицький С. В. Радянська паспортна система // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 33 – 43; № 4. – С. 3 – 15.

¹⁴³ Державний архів Російської Федерації. – Ф. 9401. – Оп. 12. – Спр. 137. – Арк. 78, 126 – 126зв. // Цит. за: Вронська Т. Упокорення страхом... – С. 124.

¹⁴⁴ Лист Л. А. Задвір'як від 26. 08. 1936 до доньки // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹⁴⁵ Лист М. Задвір'яка, без початку й дати // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹⁴⁶ Галузевий державний архів МВС України – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. б. н. // Цит. за: Вронська Т. Упокорення страхом... – С. 124

¹⁴⁷ Спогади Л. А. Задвір'як. – Арк. 10 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

пропонували працювати різноробочою, тобто якщо є якась робота – працюй, а нема – йди назад. Де жити? В однієї баби орендували куток на печі: вночі можна спати, а зранку – йди до вечора. Дізналася, що в Фургонартілі потрібно підмінити прибиральницю на два тижні. У племінниці Комонікова орендували кімнату. В Фургонартілі дозволяли [брати] стружки, а кімната сама по собі виявилася теплою. Після роботи в Фургонартілі пощастило отримати роботу в лікарні – місяць замінити санітарку, а потім – влаштуватися на лікарняну кухню, помічницею кухарки. Деякі страви (наприклад, млинці) кухарці не вдавалися, вона доручала готувати їх мені. Частину продуктів купували на базарі, це також належало до моїх обов'язків. У своєму становищі в лікарні я була не поодиноким: санітарками працювали чотири черниці, двірником – колишній священик. Всі ми дуже старалися працювати дуже сумлінно. Але місцеве НКВС порадило адміністрації лікарні звільнити нас за власним бажанням.

Бориса вдалося влаштувати в дитячий будинок. Знову ж таки, Комоніков порадив звернутися в зоотехнікум, кажучи, що там потрібна прибиральниця. Справді, жіночий гуртожиток розміщувався у двох будинках – трикімнатному і чотирикімнатному, при них мала бути прибиральниця. Мені дали кімнату, у мене – постійна зарплатня! Завуч Михайло Львович, бачачи мою сумлінну працю, ставився до мене добре. Навіть виписав черевики. В цьому ж технікумі працювала дружина священика зі Старокостянтинів, з нею були діти. Ми товаришували. Директор ставився до нас добре. Якимось викликав до себе, запропонував місце секретарки. Я відмовилася. Місце секретарки зайняла дружина священика. Я стала лаборанткою на дослідних ділянках. Борис перед війною вступив до Київського педагогічного технікуму, Юру забрали до армії»¹⁴⁸.

Увесь час від арешту до страти єпископа його дружина не припиняла пошуків шляхів до перегляду справи чоловіка. Спочатку, не отримуючи від нього листів, дуже хвилювалася. Пізніше «написала в Головне управління НКВС. Отримала відповідь: ваш чоловік живий і перебуває в таборі НКВС». Далі, шукаючи шляхів до порятунку в'язня, звернулася до дружини М. Горького К. Пешкової – голови громадської організації, що надавала допомогу політичним в'язням, – «Е. П. Пешкова. Помощь политическим заключенным» (абр. рос. мовою – «ПОМПОЛИТ»)¹⁴⁹: «Знаючи, що він не винен, я не можу заспокоїтися. Невже не можна добитися правди? Я не маю засобів їздити і клопотатися, а вірю, що це допомогло б, бо правда є, тільки знайти її трудно. Чоловіка звинувачують, що він нібито зірвав колективізацію в селі ще у 1929 р., шість років тому, за це його тепер і засудили. Хоча під час суду і захисником (державним), і свідками, і самим чоловіком доведена повна його невинуватість – його засудили. Невже тільки за те, що він – священик? Ви, як інші, ймовірно, скажете: «сам винен, чому не зрікся»?.. Але, скажіть, ви поважаєте чужі переконання? Ні він, ні я після зречення жити не змогли б. Як і чим жити, осквернивши ідею, світло і мету життя?»¹⁵⁰. На час звернення можливості і вплив організації були практично повністю обмежені владою, що остерігалася наслідків повторного міжнародного розголосу інформації про застосування в СРСР примусової праці й становища в'язнів у ГУЛАГу, і реальної допомоги «ПОМПОЛИТ» надати не міг. Там лише порадили подавати клопотання про звільнення хоча б від важких робіт на болотах та переведення до місця з менш суворими кліматичними умовами. Єпископ же на момент листування його дружини з К. Пешковою працював на загальних роботах і будував у тайзі трасу Хабаровськ – Комсомольськ-на-Амурі (станція Малмиш на р. Амур, 7-ме відділення Дальлага НКВС) попри те, що медична комісія одразу віднесла його до третьої категорії за станом здоров'я: «чотири рази хворів тифом (черевним, сипним, поворотним, «голодним»), два рази плевритом; у нього гіпертонія серця, мігрень, хворі нирки, катар горла – словом, здорового місця в організмі немає і раптом – північна тайга з суворими морозами»¹⁵¹.

¹⁴⁸ Спогади Л. А. Задвір'як. – Арк. 11 – 12 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹⁴⁹ Московский политический Красный Крест (МПКК) – благодійна організація, яку заснували для моральної та матеріальної підтримки особам, позбавленим волі з політичних причин, незалежно від політичних поглядів та партійної належності. Діяльність МПКК поширювалася на всю територію Російської держави та базувалась на засадах діяльності Міжнародного Червоного Хреста, надавала матеріальну та юридичну допомогу політв'язням та їхнім родинам. Легально МПКК працював у 1918 – 1922 рр. 1922 р. матеріальну допомогу політв'язням та їхнім родинам здійснювала організація під керівництвом К. П. Пешкової – «Е. П. Пешкова. Помощь политическим заключенным». Але після витоку інформації про становище політв'язнів на Соловках, з середини 1920-их рр. «ПОМПОЛИТ» надавати юридичну підтримку вже не міг, його функція звелася до подання запитів та клопотань до компетентних органів. З часом групи «ПОМПОЛИТ» з'явилися в Ленінграді, Харкові, Полтаві. Організація працювала до 1938 р.

¹⁵⁰ «Дорогая Екатерина Павловна...». – С. 386.

¹⁵¹ Там само. – С. 387.

«ПОМПОЛИТ» повідомив, що М. Задвірняка викликають на медичну комісію. Остання не визнала його хворим, повернула знову на трасу. Сидів разом з кримінальними злочинцями¹⁵².

Сам єпископ, напевне, підсвідомо розумів всю безнадійність ситуації, але за кожної нагоди дякував дружині за вірність і невтомні клопоти по радянських судових інстанціях. «Твої повідомлення про перспективи мого дотермінового звільнення до мого розуму й серця ще не дійшли. Я реаую на них, як заживо похований, що прокинувся у домовині. Звісно, шансів у мене дещо більше саме тому, що доля мені послала в Твоїй особі дуже енергійного та розумного ходатая, але це об'єктивна сторона справи, а суб'єктивно, в душі, мені здається, що справа мого звільнення – фізично неможлива. ... Наразі я тільки дякую Тобі за Твої самовіддані клопоти і завчасно прошу: якщо наші спроби зазнають невдачі, заспокойся, змирися з недолею, оскільки далі звертатися нема до кого й Ти намарне будеш мучити себе безсилим поривами»¹⁵³.

Традиційно духовенство брало шлюб з представниками свого стану. До шлюбу переважна більшість паніматок встигала закінчити, принаймні, єпархіальні училища і мала право працювати на педагогічній ниві. Але за звичних обставин дружини кліриків вели домашнє господарство і доглядали дітей, яких в родинах духовенства могло народитися до десяти душ, а матеріальним забезпеченням опікувалися чоловіки. Закриття храмів і ліквідація місця служіння, а також арешти голів сімей переклали проблему матеріального утримання дітей на жіночі плечі. Однак радянське законодавство не лише категорично заборонило духовенству працювати в царині народної освіти і на державній службі, дружини священників мали в паспортах позначки, що вони є «позбавленками», які перебувають на утриманні службовця культу, й це істотно скорочувало можливості працевлаштування, а з 1935 р. стало і підставою для репресій і позбавлення волі. На руках, як правило, були малолітні діти. Л. А. Задвірняк у листі до очільниці ПОМПОЛИТу К. Пешкової сумно констатувала: «І цю малечу мені не підняти самій – мене ніде не приймуть – я попадаю...»¹⁵⁴. Дуже обмежені можливості знайти роботу – навіть найважчу та найменш оплачувану – ставили перед дружинами ув'язнених кліриків проблему збереження/розірвання шлюбу.

За часів імперії шлюби укладалися шляхом вінчання у храмі, як правило, один раз і на все життя. Розлучення – навіть серед світських пар і незалежно від соціального стану – було рідкісною, юридично та практично складною і неприємною процедурою. Підстави для нього суворо регламентувало церковне право: «відпадиння від православ'я; перелюб та протиприродні вади; нездатність до інтимного життя в шлюбі, яка виникла до шлюбу або внаслідок свідомого самоскалічення; захворювання проказою чи сифілісом; примус подружжя до дій, що тягнуть за собою позбавлення прав на все майно; зазіхання на життя чи здоров'я подружжя або дітей; снохачество¹⁵⁵; звідництво; отримання користі від непотребств подружжя; повторний шлюб одного з подружжя; невиліковна душевна хвороба; злісне залишення одного з пари іншим»¹⁵⁶. В синодальні часи справи про зняття церковного благословення розглядала місцева духовна консисторія, а ухвали затверджувалися місцевим єпархіальним архієреєм або Св. синодом. З позиції суспільної моралі розірвання шлюбу вважалося ганебною справою, і зважувалися на це одиниці.

Українське суспільство під тиском комуністичного будівництва ще у попереднє десятиліття рішуче відкинуло «застарілі» «буржуазні» моральні норми, й розлучення сімейних пар стало буденною річчю. Священик Д. Галевич в одному з листів до доньки так описав входження цього «прогресивного» явища до повсякдення сільської парафії: «...Часи ревнущів тепер пішли у небуття, принаймні, у нас – в УСРР. Тепер не ревнують, а прямо розлучаються. Розлучаються через борщ, через найменшу дрібницю, а то і так собі – заради розваги. До прикладу, Домцін чоловік, повернувшись додому з Червоної армії, привіз із собою якусь мавпу у капелюшку і, нітрохи не вагаючись, живе з нею, ніби так і треба, а Домцю, простіше кажучи, витурих і наступного ж дня розлучився з нею у місцевій сільраді. Благо, розлучення коштує дуже дешево – 3 рубля. Про причину розлучення навіть не питають – ніякого слідства, ніякого дізнання»¹⁵⁷. Під тиском обставин розлучення перетворилося на типову захисну повсякденну

¹⁵² Спогади Л. А. Задвірняка. – Арк. 10 – 11 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹⁵³ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 7. 07. 1936 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹⁵⁴ «Дорогая Екатерина Павловна...». – С. 387.

¹⁵⁵ Потаємний примус невістки батьком чоловіка до інтимного життя з ним. Звичай одружувати хлопчиків віком 11 – 13 років з дівчатками 15 – 16 та відхожий промисел, коли молоді чоловіки більшу частину року працюють далеко від сім'ї сприяли поширенню і зміцненню цієї традиції у російському селі.

¹⁵⁶ Цыпин В. Церковное право : курс лекций. – М. : Изд-во МФТИ, 1994. – С. 368.

¹⁵⁷ Галевич Д., прот. Незаарештовані листи : листи священника з України до Німеччини 1922 – 1938. – Черкаси, 2001. – С. 39.

практику й у середовищі білого духовенства. Останнє мусило вдаватися до таких крайнощів, щоб уберегти родину – дружину, дітей – від долі заручників, яких до 1937 р. «явочним порядком», а після – системно, на підставі закону карали виселенням чи виправними роботами у спеціально створених таборах просто за те, що вони були членами сім'ї «ворога народу» або дітьми «соціально небезпечних» чи «неблагонадійних» батьків¹⁵⁸.

Формально розлучитися з чоловіком радила Людмилі Арсеніївні її найближча родичка – тітка Ганна Кудрявцева, оскільки «тепер усі так роблять». Однак зважуватися на такий крок, навіть під тиском реалій комуністичного будівництва, було морально важко усім членам родин духовенства, хто любив свою сім'ю, цінував і беріг свій шлюб. Нерідко після важких роздумів розлучатися все ж відмовлялися. Так вчинила і дружина репресованого Максима Задвірняка. Обговорюючи перспективи розлучення з дітьми та чоловіком, свою позицію Людмила Арсеніївна обґрунтувала так: «Сама своєю охотою не зміню свого становища, бо на розвід не гоюся, а інакше як зробити? Доню моя і Ви, всі любі мої рідні, не судіть і не силуйте мене морально. Тьотя [дружина П. Кудрявцева – Т. Є.] пише, що їй тяжко було би зняти і сховати образи, а розвід мій – «пустяки», дрібниці. Але ж цей крок – розвід – це означає для мене зняти і заховати все для мене дороге, цінне, всі сердечні почуття, вдягнувшись замість того, як каже Горький, в ризи лицемірства і брехні... Не можу. Як не розважаю себе, як не міркую – не можу. Чоловіка безвинно вислали на загибель, сім'ю розвіяли, а я в тузі, в сльозах прийду до тих, хто зробив це, і скажу: «Ось я, прийміть мене». Ні, це занадто. Коли б мені не малиші, я і так би легко дала собі раду, а з ними тяжко. Через них боїшся Допру, вислання. А то не раз приходиться думка: ну, що ж, як страждає папця і безліч других невинних, чому ж не страждати також і мені. Допр, то й Допр. Як каже, бувало, папця, головне – зважитись. Але подивисься на малечу і серце стиснеться. А потім знов думаєш: невже заради них плямувати своє сумління? Господь над нами, Він нас порятує. І знову полегшає на душі і миришся з усім, і готова на все»¹⁵⁹.

Єпископ на прохання дати пораду відгукнувся з неволі так: «Розлучення і мене зараз лякає... Почекай, моя голубко, ще з рік. Якщо там для спасіння тільки в розлученні, тоді нічого не вдієш. А зараз живи, як живеться...»¹⁶⁰. І в іншому листі: «Розлучення я б схвалив за умови хоча б мінімальної його доцільності. Але користь від нього в сучасній складній боротьбі за існування дуже сумнівна, а шкода тут для мене дуже зрозуміла й очевидна: воно обірве мій останній зв'язок з навколишнім світом і життю моєму кінець безсумнівний. Сонце моє! Живи і тримайся, як можеш, якщо не для мене, то для наших дітей!»¹⁶¹. Збереження дружинами і дітьми родинного зв'язку з репресованими кліриками свідчило про їхню повагу і любов, про їхнє розуміння, як мінімум, несправедливості, а то і безпідставності арешту і вироку «народного» суду. Підтримка сім'ї була єдиним, що давало сили опиратися терору і виживати у «малій» і у «великій» зоні. Принаймні, єпископові Максиму у цьому сенсі поталанило більше, ніж багатьом іншим «контрреволюціонерам», з якими дружини розлучалися на відстані або навіть привозили батькові до табору дитину: «В нашому помешканні серед ув'язненої маси є хлопчик – дитина одного товариша, що має по 58-й 10 років. Навмисне приїжджала жінка, щоб підкинути його. Лагер взяв хлопчика на власне утримання і виховання по спеціальному пайку. Живе він разом з батьком, а робота в нього одна: ходити в школу й бавитись з товаришами – дітьми вільнонайманих. Для з/к велика розвага погратись з ним, тому він, як кицька, переходить постійно з рук у руки. З-за того розбещеність настає: а що дитяча безвинність надивиться та наслухається в лагерному оточенні. Адже на присутність дитини ніхто не вважає, й навіть начальник та рідний батько лаяться на всі заставки. Трудно сказати: кому краще – лагерному хлопчикові Костикові коло батька, чи моїм голодним діточкам коло мами вдома?»¹⁶².

Людмила Арсеніївна, як свідчать листи, добре розуміла, що відбувається, але виявила неймовірні стійкість і гідність: залишилася вірною собі, дітям, чоловікові. Заради збереження сім'ї була згодна навіть перебратися з молодшими дітьми до населеного пункту поблизу місця ув'язнення чоловіка. Але, як вже згадувалося вище, владика щоразу аргументовано відраджував від цього. З іншого боку, розлучення не гарантувало родину від подальших репресій чи утисків. Адже інформація про соціальне походження у паспорті залишалася.

¹⁵⁸ Докладніше див.: Вронська Т. Упокорення страхом : сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917 – 1953 рр.) : наукове видання. – К., 2013 – 624 с.

¹⁵⁹ Лист Л. А. Задвірняка до доньки від 26. 08. 1936 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹⁶⁰ Лист єпископа М. Задвірняка, без дати // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹⁶¹ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини та дітей від 10. 06. 1936 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹⁶² Таборовий щоденник єпископа М. Задвірняка, арк. 1 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

Інакше велося тим, хто з різних причин втратив солідарність сім'ї. Діти, особливо підлітки, які потрапили під пропагандистський прес піонерської і комсомольської організацій, школи чи дитбудинків для дітей репресованих і вірили у «найкращу у світі країну», «мудрого вождя» комуністичної партії, «справедливий радянський суд» прямо чи опосередковано запитували ув'язнених батьків про їхню провину. Люди, що не змогли зберегти близькі стосунки на відстані, пояснити, що щодо їхньої сім'ї по обидва боки колючого дроту припустилися жакливої помилки чи несправедливості, під тиском внутрішніх суперечностей отримували глибоку психологічну травму на все життя. Дітям було важко усвідомлювати себе упослідженими нащадками «ворогів», вони гнівалися на батьків за таку долю, бо мусили всіляко доводити свою відданість режиму і чи не все життя остерігатися репресій. Батькам було нестерпно усвідомлювати логіку і перебіг процесу цієї комуністичної соціалізації їхніх дітей (сьогодні аналогічне явище називають «Стокгольмським синдромом»), усвідомлювати себе упослідженими, абсолютним людським непотребом, не вартим поваги ні з боку держави, ні з боку табірної соціуму, ні з боку сім'ї.

Отже, коли Л. Задвірняк змогла влаштуватися, вона забрала до себе молодших дітей. І дружина, і діти намагалися підтримати, наскільки мали змогу, єпископа в ув'язненні не лише листами, але й коштами та продуктовими посылками. Перебуваючи після арешту 1935 р. у вінницькій тюрмі, єпископ тяжко захворів, а відсутність якісної медичної допомоги та нормального харчування дуже підірвали його здоров'я. До цього згодом додалися важкі умови етапування та існування в таборі на фізично важких загальних будівельних роботах, і він мусив просити допомоги у дружини: «Збери з допомогою добрих людей посылку мені: жирів, цукру або цукерок, тютюну для обміну, часнику, зошитів, сухарів або ж рублів двадцять телеграфним переказом»¹⁶³.

Рідкісні гостинці від сім'ї були не тільки певною підтримкою для знесилених фізично й морально невільників, але й лягали важким тягарем на батьківське сумління, бо «жертва нещасних дітей, що терплять суворі злигодні, не має ціни». Дякуючи за отриману посылку, він пише: «Скажу тільки, що в мене буквально зник всілякий апетит, коли побачив таке багатство продуктів, що я не заспокоюсь, доки не зможу здійснити свою давню мрію – подати Вам звідси фінансову допомогу. Тоді почуватимусь задоволеним морально і фізично»¹⁶⁴. В іншому листі: «Вклоняюся Тобі в ноги, які заради моєї посылки пішки ходили 40 верст до Проскурова та Іванківців. Цілую Твою руку, що подає допомогу за всієї Твоєї скрути. Колосальне значення Твоєї посылки, яку Ти зібрала не від надмірного достатку, бо тим самим приречла і себе, і дітей на довгий час злигоднів. Прости мені Ганнусю, прости мені Борику: бо це через мене ніколи не бачите ні краплинки молока, ні хлібця, ні жиру ніякого, ні цукру солоденького, ні меду. Ваші личка на моєму батьківському хлібі, певне, вже ніколи не наживуть жодної краплинки крові, певне, назавжди переді мною будуть світитися самі Ваші оченята»¹⁶⁵. Просив передати малому Юрчикові, щоб той жодних рубликів у листи не вкладав, бо вони все одно не доходять. Натомість, як тільки єпископ спромігся надіслати дітям перший невеликий грошовий переказ, він зауважує, що це чи не більше від політичних харчів сприяло відновленню його здоров'я, створило приємне піднесене самопочуття, відновило інтерес до життя, покращило апетит. Навіть «часто жартувати почав, підспівувати та реготатись жартам своїх колег»¹⁶⁶.

Умови утримання в таборі також перешкоджали спробам переказати родині хоч якісь кошти, що єпископ зміг накопичити зі свого арештантського заробітку: «Скоро, мабуть, «з отделения» Тобі вишлють давно обіцяну допомогу в сумі 120 руб. чи коло цього – тоді Тобі не тяжко буде на гріш. Сьогодні вже третій раз пишу заяву про перевід цих грошей, але трудно добитись наслідків. Для цього треба б бути самому персонально там та й ще з доброю рекомендацією, а тут через роботу й через сильні сьогорічні морози не можна вирватись нікуди. Получите гроші, обов'язково найми дітям на місяць-два молока, бо все вони мені сняться-привиджаються бліденькими та виснаженими. Гадаю, що трохи залишиться грошей з цієї суми й мені на листи й взагалі листування. ... Не думай в своїй біді церемонитись та відмовляти, бо я себе не кривджу: хліба все аж залишається, риба аж приїлася, та й не завше всмак йде й страва з м'ясом. Навпаки, для мене це велика втіха моральна, що розважає мене на довгий час в неволі та недолі. Тим часом, в мене через дві неділі знову наскладається з зарплати рублів 60, що про чорний день буду тримати»¹⁶⁷. В іншому листі: «Коли б тільки подолати технічні труднощі поштового переведу, а

¹⁶³ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 6. 04. 1936 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹⁶⁴ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 7. 07. 1936 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹⁶⁵ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 11. 06. 1936 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹⁶⁶ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини та дітей від 7. 11. 1936 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹⁶⁷ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 12. 01. 1937 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

то б я й тепер міг дещо післати Вам зі своїх збережених. Тільки раз назавжди залиши свої подяки та докори: я знаю, що роблю. В цих переказах може, зрештою, я більше зацікавлений, як Ви»¹⁶⁸.

А допомога була вкрай потрібною. Дружина з двома наймолодшими дітьми залишилася без засобів до існування в найманій квартирі. Не мала ні продуктів харчування, ні палива на зиму. Дитячий одяг довелося перешити з речей старших та із залишків одягу єпископа: «Подумай, що зробити з мантиї. Ти знаєш, з якої вона матерії, через рік вона зотліє у скрині, чи не краще буде перешити її дітям на одягу. Це не основний одяг (вищого чину)... у всякому разі пустити його на безвинних знедолених діточок гріха не буде»¹⁶⁹. Сама носила старе чоловікове взуття. Старші діти, що жили далеко по родичах, мусили також виживати самотужки. Неспроможність допомогти дітям, усвідомлення власної безпорадності та безвиході також стали повсякденним моральним тягарем для дружини єпископа та сотень інших родин, яким випала така ж доля: «Мусінька! ... Куди б ти не попала, в який би не було технікум, це краще, ніж десятирічка. Головне, чи будеш ти одержувати стипендію, на які кошти жити? Напиши мені, доню, мамі своїй поганій, що сама не допомагає дітям. А лише збоку цікавиться їх матеріальним станом. Бачить Бог, як це мені тяжко відчувати. Свою неспроможність. Соромно мені перед Кудрявцевими і перед Марійкою [сестрою єпископа – Т. Є.] за утримання Тебе і Юрочки. Та що робити? Навіть коли б я по пораді тьоті Ганни розвелась і мала посаду – я не заробила б на допомогу Вам. Буду ж бідувати з малятами, а Ви без мене»¹⁷⁰.

Так само не полишають батьківські турботи про дітей, зокрема про старшого сина Олександра, і в'язня-єпископа. Він просить дружину: «В листі своєму конче подай мені Шурина адресу. Не бійся, моє серце, що я зав'яжу з ним листування, але мені треба мати його адресу на всякий випадок. Може хто з товаришів визволиться та поїде в той гóрод, і я міг би що-небудь йому передати. Ніяк моя совість не гамується, уявляю собі, з власного досвіду, як то трудно одночасно і вчитись, і заробляти собі на кусок хліба насущного. Адже мої батьки теж колись підтримували мене в школі з власних нестатків»¹⁷¹.

Родинна солідарність, співчуття і взаємна підтримка все одно не вберегли Задвірняків від пізнання досвіду зреченства. Держава-комуна наполегливо опановувала суспільство зсередини, перетворюючи його, за визначенням Станіслава Кульчицького, на державосуспільство і чітко тримаючи у своїх тенетах найдрібніший атом. Тому для стійких у переконаннях кліриків винайшли інший вид зреченства – прилюдне зречення дітей своїх батьків-священнослужителів. З кінця 1920-их рр. воно стало характерною рисою повсякденного життя православного духовенства. Атомізація людини традиційного суспільства для полегшення його опанування зсередини через руйнацію сім'ї у 1920-ті рр. провадилася почасти через сексуальну революцію, почасти через блокаду доступу до освіти та інших соціальних ліфтів дітям «позбавленців». В середині 1920-их рр. психоаналітик А. Залкінд, гостро критикуючи 10 біблійних заповідей, водночас багато і детально розмірковував про їхнє пристосування для етичних потреб комуністичної держави за умови зміни класового спрямування. Щодо заповіді поважати батьків Залкінд писав таке: «Пролетаріат рекомендує поважати лише... колективізованого, класово-свідомого та революційно-сміливого батька. Інакших батьків потрібно перевиховувати, а якщо вони не перевиховуються, діти етично мають право залишити таких батьків, оскільки інтереси революційного класу вищі від блага батька»¹⁷².

Розрив між поколіннями влада цілеспрямовано стимулювала застосуванням принципу класового відбору від надання робочих місць на біржі праці в роки непу, вступу до вишів, до комсомолу і до шлюбних стратегій вузівської і комсомольської молоді. У 1920-ті рр. молодим людям комуністичне державосуспільство залишало дуже невеликий вибір – еміграція або адаптація. Ольга Рябченко наводить слова однієї з таких вимушених емігранток – С. Русової: «...більшовики утворили таку неможливу атмосферу шпигунства й доносів, брехні, недовір'я, що я не мала вже сил довше це терпіти й мовчки дивитись на те моральне й матеріальне лихо, що спіткало наш народ»¹⁷³. Загалом суспільство сприймало еміграцію як крайній засіб уникнути червоного терору і після 1917 р. та утисків у період непу. Можливо, тому КК УСРР 1927 р.

¹⁶⁸ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 26. 06. 1937 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹⁶⁹ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини, без дати // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹⁷⁰ Лист Л. А. Задвірняк до доньки Мусі, без дати // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹⁷¹ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 22. 03. 1937 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹⁷² Залкінд А. Б. Революция и молодежь. – М., 1925. – С. 54 – 55.

¹⁷³ Рябченко О. «З батьком своїм попом я не маю нічого спільного...»: діти священників у вищих навчальних закладах Радянської України: стратегії виживання (1920-ті роки) // Історія релігій в Україні : науковий щорічник. – Кн. 1. – Львів, 2009. – С. 910.

ст. 54¹⁰ передбачав, окрім «вищої міри соціального захисту», у випадку здійснення «особливо тяжких контрреволюційних злочинів» і позбавлення громадянства союзних республік, а з ним і громадянства Союзу РСР з конфіскацією майна як кару за, так би мовити, «злочини середньої тяжкості»¹⁷⁴. У другій половині 1920-их рр. компартійна олігархія почала обговорення і запровадження в життя ідею освоєння віддалених районів СРСР силами переміщення туди членів сімей «антирадянських» та «паразитуючих» елементів¹⁷⁵. На початок 1930-их рр. з розгортанням системи таборів позбавлення громадянства як покарання застосовується не часто: перевагу віддають розстрілу, ув'язненню у ГУЛАГ та виселенню до віддалених районів СРСР.

Альтернативою потрапляння до концтабору чи на спецпоселення для молодої людини з «неправильним» походженням була тільки адаптація до комуністичного повсякдення, інтеграція у радянське суспільство через вступ до вишів та до Всесоюзної комуністичної спілки молоді (назва з 1926 р. – Т. Є.). Особливо болісною вона була для дітей «колишніх», яким потрібно було отримати освіту і спеціальність, всіма можливими шляхами минаючи жорсткі вимоги до соціального складу студентства ВНЗ¹⁷⁶. Адже на початку 1930-их рр. їх зовсім позбавили права на навчання, мотивуючи відмови «зв'язками з класово чужими елементами» та вимагаючи зрікатися своїх батьків. Як заявив у 1931 р. голова Центральної ради Спілки воявничих безвірників СРСР О. Ярославський під час зустрічі з іноземними безвірниками, дітей священників до вищої школи не приймають, якщо вони не зреклися батьків¹⁷⁷. Студентом у «пролетарській» державі, за визначенням А. Луначарського, мав бути саме «пролетарій: і за своєю сутністю, і за походженням»¹⁷⁸. Тому бажаючи знайти місце в комуністичному соціумі завдяки вищій чи спеціальній освіті поряд зі збором документів, що засвідчували «пролетарське» походження, мусили якщо не повністю забути своє справжнє коріння, то, принаймні, надійно приховати минуле та сформувати нову ідентичність.

До приймальної комісії вишу, окрім паспорта, потрібно було надати спеціальну довідку чи «командировку», що підтверджувала пролетарський статус майбутнього студента та заповнити анкету. Командировку видавали особам робітничо-селянського походження комсомольські, партійні чи профспілкові організації, довідка – органами влади (сільрадами). Дістати потрібний документ можна було через знайомих в органах влади та організаціях, давши хабаря або прослуживши рік-два в Червоній Армії чи пропрацювавши на виробництві певний час, щоб отримати необхідний «трудоий» стаж.

Діти священників найчастіше отримували потрібні документи, змінивши опіку батьків на тих родичів, які мали хоч якісь заслуги перед радянською владою. Так, син дяка з Чернетчини Ю. Зубков зміг вступити до Полтавського індустріального технікуму за командировкою спілки Робос. Зазначивши, що абітурієнт знаходиться на утриманні брата – вчителя (який добровільно служив у Червоній Армії і був членом правління окружної філії спілки), а не батька-священника, командировку видали, і Ю. Зубков став студентом¹⁷⁹.

Крім подання командировки/довідки, абітурієнт мусив заповнити ґрунтовну анкету, де переконливо довести відданість радянській владі. Від її достовірності залежала не лише можливість отримання освіти, але і життя людини. Такі анкети досить часто легко і без особливих докорів сумніння діти священників підробляли, зокрема, в графі «соціальне походження», де вимагалось вказати професію батьків, можна було зустріти розпливчасті або й відверто неправдиві відповіді. «Вільна професія, столярує і працює на городі», – написала у своїй анкеті студентка Київського ІНО, дочка священника О. Кучеревська, а студент Харківського ГЗІ О. Сербін вказав, що батьків не має, тоді як не лише його батько, а й він сам був свого часу дяком¹⁸⁰. «В цілому всі ми були пролетарське студентство, але кожен мав ще своє, недоступне для чужого ока. В анкеті всі були пастухи, батраки, робітники, неможливі, бійці Червоної армії, активісти, висуванці... Хто як міг, так маскувався», – згадувала часи свого студентства Д. Гуменна¹⁸¹.

¹⁷⁴ Реабілітовані історією : у 27 т. : Хмельницька область. – Кн. 1. – С. 184 – 187.

¹⁷⁵ Вронська Т. Упокорення страхом... – С. 90.

¹⁷⁶ Рябченко О. Л. Очерки из жизни украинского студенчества (1920-е годы) // Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920 – 1950-е годы). – Харьков, 2004. – С. 268.

¹⁷⁷ Славута Г. Антирелігійна політика радянської держави в галузі народної освіти у 1920 – 1930-их рр. // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. – № 1 / 2 (6 / 7). – С. 237.

¹⁷⁸ Луначарский А. В. О народном образовании. – М., 1958. – С. 193.

¹⁷⁹ Рябченко О. «З батьком своїм попом я не маю нічого спільного...». – С. 912.

¹⁸⁰ Там само.

¹⁸¹ Гуменна Д. Дар Евдотеї. Испит пам'яті. – К., 2004. – Кн. 1. – С. 158.

Вступом до вишу проблема не вичерпувалася, потрібно було втриматися там і закінчити його. Демонструвати активною участю у громадському житті інституту і повсякденною поведінкою відсутність ідеологічних зв'язків з непролетарською сім'єю та відданість комуністичному будівництву. Таки чином, іспит з соціальної мімікрії був чи не найважливішим на цьому етапі життя. Щоб маска хамелеона витримала випробування «пролетарською пильністю» студентського колективу та «соціально-академічну» перевірку, син «позбавленця» у повсякденні мусив опанувати все: «вміння віртуозно покрити матом, дати по "сопатці" (обличчю), носити одяг по-пролетарськи, відповідним чином їсти, пити, палити. ...Потрібно було пізнати, що грубість не порок, що насильство є чеснотою, і тільки тоді кандидат на вищу освіту стає справжньою часточкою матеріалу, що пролетаризує виші»¹⁸². Візуальному образу «пролетарського» студента мала відповідати його мова: «Розмова пересипалася напівблатними слівцями на кшталт «шамовка», «топась»: це вважалося обов'язковим комсомольським жаргоном»¹⁸³. Наслідки переформатування у такий спосіб ідентичності на комуністичний лад для психіки молоді людини, звісно, були жахливими.

Однак попри підробку документів та корекцію соціальної поведінки багатьох студентів як «класово чужих» або таких, що «підтримують зв'язки з класово чужими елементами», «вичищали» з вишів. Багато хто полишив студентську лаву саме через те, що не вдалося приховати своє походження. Звинувачення студента у приховуванні соцстану стали досить поширеною практикою особистої помсти і не лише у вишівському середовищі: «викривали справжнє обличчя» таємними повідомленнями і друзі, і радянські активісти з рідного села, і комсомольці на виробництві, з яким студенти могли мати конфлікти до вступу до ВНЗ¹⁸⁴. Як зазначає Ольга Рябенко, «людину переслідувало її походження, навіть якщо батьків уже давно не було серед живих. Так, студентку третього курсу Полтавського сільськогосподарського технікуму Сутулинську в 1929 р. позбавили права навчатися через те, що її батько, який помер ще у 1916 р., був священником. Поновитися у складі студентів вона змогла лише за наказом наркома освіти УСРР А. Приходька»¹⁸⁵. Підставою для виключення студента з вишу був також шлюб з дітьми духовенства.

Продовжити навчання в інших радянських ВНЗ студенти, яким не вдалося поновитися після «чистки», вже не могли: їхні прізвища потрапляли до проскрипційних списків, що розсилалися до всіх інститутів і технікумів під грифом «таємно»¹⁸⁶.

Певним виходом, хоча і своєрідною лотереєю, було публічне відречення дітей від своїх батьків-священнослужителів. Наприкінці 1929-го – на початку 1930-го р. у річці проголошення «безбожної п'ятирічки» в газетах з цією метою започаткували постійну рубрику: «Зрікаємося своїх батьків», де під тиском репресій проти членів родин «ворогів радянської влади» діти публічно каюлися у своєму «неправильному» походженні та відмовлялися від родинного зв'язку з тими, хто дав їм життя. Наскільки вдалося встановити, далеко не в усіх випадках воно було власною ініціативою обдурених комуністичною пропагандою дітей. Швидше – крайнім засобом, до якого вдавалися родини репресованих «позбавленців» задля збереження життя молодого покоління. Вимушені зречення давали примарні шанси на зарахування якщо не до «пролетарських», то, принаймні, до «соціально-корисних» у радянському суспільстві верств населення, на влаштування на роботу чи здобуття вищої освіти. На підставі аналізу обставин повсякденного життя православного кліру також можна припустити, що відречення синів від «батьків-служителів культу» були ще й одним зі способів за потреби пройти службу в РСЧА та уникнути заклику до служби у тиловому ополченні (це була, фактично, філія ГУЛАГу) у якості утриманця «позбавленця», яка у переважній більшості випадків закінчувалася смертю ополченця у сибірській тайзі.

З огляду на це публічні відречення дітей від батьків-«служителів культу» були спільними родинними рішеннями. Зважувалися вони на такий крок – навіть під тиском обставин будівництва соціалізму в одній окремо взятій країні – дуже важко, після тривалих вагань і усвідомлення абсолютної безвиході. Пережити цю трагедію довелося і Задвірнякам. Рішення про те, що син Олександр мусить зректися батька-«служителя культу», родина ухвалила також спільно. Наскільки вдалося встановити за джерелами, це відбулося ще 1935 р., імовірно, після арешту єпископа Максима. Спочатку йому довелося виїхати до Києва, де «трохи заробляв кресленнями».

¹⁸² Москвин М. Хожение по вузам. Воспоминания комсомольца. – Paris, 1933. – С. 8. Цит. за: Рябенко О. «З батьком своїм попом я не маю нічого спільного...». – С. 912.

¹⁸³ Там само. – С. 913.

¹⁸⁴ Там само. – С. 918 – 919.

¹⁸⁵ Там само. – С. 914.

¹⁸⁶ Там само. – С. 918.

Кілька місяців, що минули від арешту єпископа і до прибуття на БАМ (квітень – листопад 1935 р.), він не отримував листів від матері і жодної інформації про долю родини не мав. Київські родичі боялися, що слідом за владикою заарештують Людмилу Арсенівну і старших дітей – це була поширена практика – тому порадили йому виїхати якомога далі і на новому місці вступати до комсомолу, а потім – до вишу. Він перебрався до Алма-Ати (Казахстан).

Спостерігаючи повсюдне цькування дітей «колишніх» та репресованих і будучи вимушеним після зречення батька приховувати свої зв'язки з родиною, листуватися з ув'язненим батьком Олександр не міг. Єпископ розумів ситуацію і об'єктивно оцінював перспективи: «для одних я "бувша людина", для інших – навіть не людина, для дітей – живий труп, і можу нашкодити їм своїми листами»¹⁸⁷. Але все одно сприйняв доконаний факт надзвичайно болісно і навіть під тиском реалій табірної повсякдення ображався на сина. «Історія мого ув'язнення виявляється з обох сторін (звісно, в нинішньому становищі) вигідною. Тебе підтримує церковне середовище за мою певну лінію службової діяльності, а дітям відкрився вільніший доступ до школи завдяки фактичному розриву з батьком. Звісно, з власної волі на це ні Ти, ні я не погодилися б і тоді – які перспективи були б у нашої Мусіньки, Юрчика і малят? Немає лиха без добра і це особливо стосується і мене, і Вас. Операція – великий ризик і подвиг, але за сприятливих обставин це часто єдиний порятунок. Чи не спадало це Тобі на думку? Я, власне, про це вже давно передумав і тільки цим втішався. Нехай же мої діти продовжують своє навчання без мене, за допомоги чужих добрих людей. Я тільки спочатку був їм корисним своїм дошкільним навчанням, а зараз навпаки: моїм дітям буде краще за умови мого невторчання у їхні справи та навіть життя. Нехай же ростуть вони і живуть без мене, і не забувають єдине: я небагато дав їм кар'єри та життя, але для мене це було найбільше, що я міг у своєму становищі. Надалі ж я обіцяю задовольнятися меншим: якщо вони не зможуть згадувати мене за добро, то, принаймні, нехай не згадують лихом», – писав він дружині в листі від 6 квітня 1936 р.¹⁸⁸.

Чого йому коштував оцей «великий ризик і подвиг операції», Олександр коротко висловив у листі до Кудрявцевих: «моральний упадок, причиною якого є занадто сміливий крок, що його я зробив ще напередодні виїзду з Києва і наслідки якого ще покриті мороком невідомого»¹⁸⁹. В кінці 1936 р. Й. Сталін запровадив нову Конституцію СРСР, яка декларативно скасувала всі обмеження, пов'язані з соціальним походженням, і 121 статтею гарантувала усім громадянам СРСР рівні права на отримання освіти. В червні 1936 р. постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про прийом до вищих навчальних закладів та технікумів» встановила практику застосування цього конституційного положення. Однак гіркий досвід та Великий терор примусили сина репресованого клірика отримувати базову освіту поза межами України. Моральний тягар зречення батька гнітив Олександра Задвірняка все життя, хоча на позір його доля склалася сприятливо. В 1940 р. він закінчив Воронізький комунально-будівельний технікум за фахом цивільне і комунальне будівництво. Того ж року вступив до Українського заочного індустріального інституту. Потім навчався у Київському університеті та працював в Інституті математики Академії наук УСРР, помер у 1946 р. через давню хворобу.

Загалом же як і зречення сану для священнослужителів, відречення їхніх дітей від батьків-священиків не забезпечувало їм рівноправності в новоствореному класовому суспільстві. Вони все одно все своє життя й у приватній, і в публічній сфері перебували під постійним наглядом представників місцевих партосередків та відповідних підрозділів НКВС. Власне, як і діти кліриків, що не вдалися до відмови від своїх батьків.

Принадність комунізму полягала в тому, що вожді та пропагандисти обіцяли створити для людей найсправедливіші та найпринадніші умови життя «тут і тепер», а не в потойбічному житті. Однак державі не вдалося ні цілком опанувати матеріальне виробництво, ні повністю перетравити суспільство. Довелося пропагандистськими засобами переконувати радянських людей, які від 1918 р. жили при комунізмі, що його ще не досягнуто, але вони обов'язково побачать «світле майбутнє на власні очі». Значна частина нашого суспільства досі під тиском сучасних викликів ще живе ностальгією за «втраченим світлим майбутнім» та пропагандистським фоном, який пропонував прості відповіді на складні питання. В цьому сенсі доля родини єпископа Максима (Задвірняка), донесена крізь десятиліття напівзотлілими аркушиками паперу з його архіву, є і голографічним відбитком епохи, і ціннісним виміром комуністичної цивілізації, і точним діагнозом наших сучасних проблем, і свідченням ролі особи в історії.

¹⁸⁷ Лист єпископа М. Задвірняка до дружини від 6. 04. 1936 // Особистий архів О. В. Красільнічук.

¹⁸⁸ Там само.

¹⁸⁹ Лист О. Задвірняка до П. П. та А. Є. Кудрявцевих від 9. 08. 1935 // Особистий архів О. В. Красільнічук.